

RAD I SOCIJALNA PRAVDA

EKONOMSKA I SOCIJALNA PRAVA KROZ IZAZOVE U DIGITALNOM DOBU

(Razmatranje određenih pitanja sa osvrtom na BiH)

Dejan Lučka
Dragan Todorović
decembar 2020.

Socijalna politika kao svoj fundamentalan dio treba da prihvati inovacije i stvaranje pozitivne razlike u odnosu na postojeće stanje.

Digitalne tehnologije mogu da odigraju veliku ulogu u tom napretku otvarajući novo i naizgled neograničeno polje inovativnih poslovnih strategija.

Neophodno je bolje regulisati i koristiti digitalne tehnologije kako bi se osiguralo puno poštovanje ljudskih prava.

Sadržaj

	UVOD	3
I	PRAVO NA ADEKVATAN ŽIVOTNI STANDARD I DIGITALNA UKLJUČENOST	6
1.	Digitalna uključenost i isključenost	6
II	PRAVO NA RAD I SLOBODA RADA	9
1.	Novi poslovi i platforme	9
2.	Rad od kuće i freelance revolucija	11
3.	Digitalno obrazovanje	13
4.	Automatizacija poslova	13
III	PRAVO NA ZDRAVLJE I NOVE TEHNOLOGIJE	15
1.	Zdravstveni sektor	15
2.	Rizici i prilike	16
IV	PRAVO NA SOCIJALNU SIGURNOST	18
1.	Digitalna tehnologija, inovacije i reforme	18
2.	Oporezivanje	19
3.	Donošenje odluka	20
4.	Budućnost socijalnih usluga	20
5.	Penzijско-invalidsko osiguranje	21
6.	Lični podaci	21
V	SINDIKALNO ORGANIZOVANJE U ERI „SLOBODNJAŠTVA“	22
VI	ZAŠTITA DJETETA U DIGITALNOM OKRUŽENJU	24
1.	Seksualno iskorišćavanje i zlostavljanje	24
	ZAKLJUČAK	26

Uvod

Napredak društva, a sa njim i napredak novih tehnologija, događao se redovno kroz istoriju, od najstarijih izuma antičkih majstora, preko Gutenbergove mašine, pa sve do kompjutera, interneta i vještačke inteligencije (u daljem tekstu: AI). Sve ovo je olakšavalo život čovjeka, kao i prenos informacija, roba i usluga.¹ Novi milenijum je sa napretkom tehnologije i ljudskog stvaranja postao doba napretka, digitalizacije i novog posmatranja društva koje olakšava, ali i ubrzava život građana. Digitalizacija donosi promjene u odnose pojedinaca i države, nauke, obrazovanja, svakodnevnog života ali i poštovanja ljudskih prava.

Napredno digitalno doba predstavlja period u kome trenutno živimo i u kome tehnologija diktira napredak društva. U digitalnom dobu kompjuteri, pametni telefoni, internet, novi mediji, društvene mreže i globalna povezanost igraju odlučujuću ulogu u mogućnosti slobodne razmjene informacija, pristupu obrazovanju i znanju, kao i novim poslovima koji nastaju. Cjelokupno društvo sve više ovisi o tome da svi ljudi postanu „digitalni građani“ koji samopouzdanom upravljaju digitalnim svijetom. Ovo doba se ponekada naziva i dobom *Četvrtе industrijske revolucije*, u kojoj se događa automatizacija i digitalizacija cjelokupnog društva, i koju karakteriše spoj tehnologija koje brišu granice između fizičke, digitalne i biološke sfere. U okviru nje nestaju barijere između ljudi i mašina uz dolazak AI, nanotehnologije, robotike, biotehnologije i ostale *smart* tehnologije. Dok jedni smatraju da smo duboko zagazili u *Četvrtu industrijsku revoluciju*, drugi smatraju da smo tek na pragu ulasku u nju i da nas tek čeka pravi seizmički talas promjena.²

Tužna istina je da, iako se nalazimo na pragu (ili živimo),

u *Četvrtoj industrijskoj revoluciji*, mnogi ljudi širom svijeta još uvijek nisu ostvarili koristi od prethodne tri. Ogroman broj svjetskog stanovništva i dalje nema pristup čistoj, pitkoj vodi ili električnoj energiji, a po pitanju pristupa digitalnim tehnologijama situacija je još gora. Zato se mnoge diskusije koje se vode oko *Četvrtе industrijske revolucije* završavaju se istim zaključkom, „a to je da je upravo ona, uz pametnu upotrebu, nosilac održivog razvoja budućnosti“.³

Ipak, sa novim vremenom ne dolaze samo i dobre stvari nego i problemi koje treba riješiti. Dok se u posljednjih par decenija događa opšta digitalizacija svih procesa u društvu, u isto vrijeme imamo i nova pitanja koja nastaju sa tim. Kada su u pitanju ljudska prava, u naučnim, stručnim i političkim krugovima problematika novog doba se većinom povezuje sa određenim ličnim ili političkim pravima, kao što su pravo na privatnost ili sloboda izražavanja, te su naponi za povezivanjem u jednu cjelinu ekonomskih i socijalnih prava i digitalnog doba oskudni. Dok se digitalizacija odvija, većim ili manjim tempom, nedovoljno se priča o socijalnim aspektima vezanim za novo doba, koji doživljavaju ogromnu promjenu zajedno sa cjelokupnim društvom.

Još od montanjarske *Deklaracije o pravima čovjeka i građanina*, preko *Vajmarskog ustava*, pa do modernih međunarodnih instrumenata i ustava kojima se štite, ekonomska i socijalna prava su snažno uzidana u katalog opštih ljudskih prava. Ipak, u praksi postoji njihova nedovoljna zaštita, prvenstveno kada se uporedi sa zaštitom koju dobijaju lična ili politička prava. Sa strane prava, konvencija i zakona, ekonomsko-socijalna prava su dio prava koje pojedinac posjeduje samim tim što je ljudsko biće, bez obzira na druga stvarna, odnosno pretpostavljena lična svojstva koja posjeduje. Država je dužna da mu omogući uživanje ovih prava i da ima mehanizme i načine na koje nadležne institucije štite građane i njihova ljudska prava od svoje i tuđe vlasti, pa i

¹ Robert D. Atkinson, Daniel D. Castro, *Digital Quality of Life – Understanding the Personal & Social Benefits of the Information Technology Revolution (DQL)*, [Information Technology and Innovation Foundation, Washington: 2008], page 2.

² *Social Justice in the Digital Age*, [The Centre for Social Justice, London: 2017], page 4; Klaus Schwab, *The Fourth Industrial Revolution – What It Means and How to Respond*, [Foreign Affairs: 2015, (dostupno na: <https://www.foreignaffairs.com/articles/2015-12-12/fourth-industrial-revolution>, pristupljeno: 1/11/2020 u 10.53)].

³ Nina Ukropina, *Četvrta tehnološka revolucija*, [Centar za tehnološki menadžment Fakulteta organizacionih nauka: 2019, (dostupno na: <http://ctm.fon.bg.ac.rs/2019/03/11/cetvrta-industrijska-revolucija/>, pristupljeno: 1/11/2020 u 10.53)].

u okviru promjena koje se dešavaju u digitalnom svijetu.

Promjene koje nastaju u *novom dobu* su velike i predstavljaju *društveni Rubikon* koji zajedno prelaze građani različitih starosnih grupa, zanimanja i nivoa obrazovanja. U digitalnim turbulencijama, ekonomska i socijalna prava ne smiju biti zapostavljena i zaboravljena. Međutim, čini se da se upravo to dešava. Dok se briše granica između realnosti i digitalnog svijeta, prava koja štite čovjekovu ekonomsku i socijalnu sferu kao da dobijaju drugorazredan značaj. Ovo se posebno manifestuje u Bosni i Hercegovini (u daljem tekstu: BiH), koja ne samo što nije dovoljno digitalizovana zemlja, nego je i subjekat koji redovno nedovoljno štiti ekonomska i socijalna prava svojih građana.

Ekonomska i socijalna prava, kojima se bavimo u ovoj analizi su prvenstveno: pravo na rad, pravo na zaštitu zdravlja, pravo na socijalnu sigurnost, pravo na sindikalno organizovanje i posebna zaštita djeteta. Nemoguće je obraditi sve aspekte u vezi ekonomskih i socijalnih prava i digitalnog doba, ali nadamo se da možemo podstaći debatu o ovim pitanjima. Naravno, ekonomsko-socijalna prava ne mogu da se gledaju odvojeno od drugih ljudskih prava, jer ona predstavljaju samo dio prava u katalogu osnovnih prava čovjeka. Ljudska prava su međusobno povezana, i veoma je česta situacija da se npr. uz kršenje prava na rad dešava i diskriminacija, ili da se uz kršenje prava na štrajk dešava i kršenje sloboda okupljanja i izražavanja, te se i ove pojave uvijek moraju uzimati u obzir pri raspravama o položaju jednog dijela prava u novom dobu.

PRAVO NA ADEKVATAN ŽIVOTNI STANDARD I DIGITALNA UKLJUČENOST

Bosna i Hercegovina je dužna da svakom licu osigura adekvatan životni standard i socijalno blagostanje dovoljno za njega i njegovu porodicu, ubrajajući tu i dovoljnu količinu hrane i odjeće, da mu obezbijedi smještaj, ljekarsku njegu, potrebne socijalne službe, kao i pravo na osiguranje u slučaju nezaposlenosti, bolesti, onesposobljenja, udovištva, starosti ili drugih slučajeva gubljenja sredstava za izdržavanje, kao i stalno poboljšanje njegovih uslova života i blagostanja. Dakle, pravo na adekvatan životni standard predstavlja pravo na određeni kvalitet života pojedinca. Ova dužnost države se odnosi ne samo na stare odnose koji su postojali prije početka *digitalnog doba*, nego se ona prostire i na današnje digitalno vrijeme. U vezi sa tim su i novi *Ciljevi održivog razvoja Ujedinjenih nacija do 2030. godine* koji su, između ostalog, specifično usmjereni na poboljšavanje životnog standarda kao i bolje i održive budućnosti za cijeli svijet.⁴

Uživanje različitih ekonomskih i socijalnih prava je osnov za poboljšanje kvaliteta života, a digitalno doba, kroz tehnološku revoluciju, daje i nove mogućnosti u tom pogledu. Kvalitet života je multidimenzionalan pojam na koji utiču mnogi faktori (zdravlje, produktivnost, sigurnost, pripadanje zajednici, pristup internetu, itd.) i posmatra se kao nivo opšteg blagostanja i osjećaja pojedinaca i društva koji podrazumijeva odrednice i stanja kao što su osjećaj radosti, životnog zadovoljstva, postojanje unutrašnjeg mira, a posebno *život bez straha*

i neizvjesnosti i život bez podsvjesnog opterećenja.⁵

Kada je u pitanju BiH, dobar dio stanovništva živi u lošim uslovima i siromaštvu i svakodnevno se suočava sa socijalnim isključenjem, velikom nesigurnosti i nejednakosti. Mnogi pojedinci su dovedeni do ivice egzistencije, dok određene porodice *jedva sastavljaju kraj sa krajem*, a čak ni zapošljavanje ne garantuje izlaz iz siromaštva. Prema statističkim procjenama, više od 600 000 ljudi u BiH živi ispod praga siromaštva. Kada je u pitanja pristup internetu, oko 70% stanovništva ima mogućnost pristupa, dok nešto preko 60% ima pristup računaru.⁶ Ovo pokazuje da oko 30% stanovništva praktično živi u digitalnom mraku.

1. Digitalna uključenost i isključenost

Moderne tehnologije u digitalnom dobu su pokretač mnogih, ako ne i većine, današnjih ključnih inovacija i poboljšanja u našem životu i društvu, od boljeg obrazovanja i zdravstvene zaštite, preko čišćeg i energetski efikasnijeg okruženja, sve do sigurnijih zajednica.⁷ One su svakako doprinijele i poboljšanju kvaliteta života pojedinaca i društva u globalu. Međutim, situacija nije crno-bijela. Iako se digitalne alatke nalaze na skoro svakom koraku, nemaju svi jednak pristup

⁴ Vidjeti: *International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESC)*, [United Nations General Assembly, Res. A/RES/2200, New York: 1966], Article 6-15; *Universal Declaration of Human Rights (UDK)*, [United Nations General Assembly, Res. A/RES/217, Paris: 1948], Article 25; *European Social Charter (Revised)*, [Council of Europe, ETS 163, 1996]; *Ustav Republike Srpske (URS)*, [Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini (danas Narodna skupština Republike Srpske), Sarajevo: 1992, Službeni glasnik Republike Srpske brojevi 21/1992, 28/1994, 8/1996, 13/1996, 15/1996, 16/1996, 21/1996, 21/2002, 31/2002, 31/2003, 98/2003 i 115/2005], članovi 35-43, 51; *Ustav Federacije Bosne i Hercegovine (UFBiH)*, [Ustavotvorna skupština Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo: 1994, Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine, brojevi 1/1994, 13/1997, 16/2002, 22/2002, 52/2002, 63/2003, 9/2004, 20/2004, 33/2004, 71/2005, 72/2005 i 88/2008], II/1, m, n, o, p, r; *Transforming Our World: the 2030 Agenda for Sustainable Development*, [United Nations General Assembly, Res. A/RES/70/1, New York: 2015].

⁵ Vladimir Halauk, *Kvaliteta života u zdravlju i bolesti*, [Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, Bjelovar: 2013], stranice 251-252; IESE Insight, *Quality Of Life: Everyone Wants It, But What Is It?*, [Forbes: 2013, (dostupno na: <https://www.forbes.com/sites/iese/2013/09/04/quality-of-life-everyone-wants-it-but-wh-at-is-it/#54daff94635d>), pristupljeno: 1/11/2020 u 10.53)]; Sandra Joković et al., *Metode ispitivanja i pokazatelji kvaliteta života*, [Biomedicinska istraživanja, Istočno Sarajevo: 2017], stranice 90-91.

⁶ Nikolina Obradović, Mirna Jusić, Nermin Oruč, *In-work poverty in Bosnia and Herzegovina*, *ESPN Thematic Report on In-work poverty*, [European Commission, Brussels: 2019]; *Poverty Headcount Ratio at National Poverty Lines (% of Population) – Bosnia and Herzegovina*, [World Bank, (dostupno na: <https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.NAHC?locations=BA>), pristupljeno: 1/11/2020 u 10.53)]; *Bosna i Hercegovina u brojevima 2019*, [Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo: 2019], stranica 105; *Upotreba informacionokomunikacionih tehnologija u Bosni i Hercegovini 2019*, [Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo: 2020], stranice 13, 16, 19, 21.

⁷ DQL, page 2.

novim tehnologijama, što samim tim znači da nemaju svi i jednaku mogućnost uživanja svojih osnovnih prava. Tako se u digitalnom dobu javlja specifično društveno-ekonomsko raslojavanje i stvaranje svojevrsnih klasa u digitalnom društvu. Iako one postoje na više nivoa, uopšteno možemo reći da su nastale dvije „digitalne klase“ građana: oni koji su „digitalno uključeni“ i oni koji su „digitalno isključeni“.

Digitalna uključenost označava mogućnost pristupa građana informaciono-komunikacionim tehnologijama (u daljem tekstu: IKT), kao i obrazovanje i osnaživanje ljudi da putem IKT doprinesu digitalnoj ekonomiji i društvu, ali i da svojim nastojanjima doprinose sopstvenom, ekonomskom i društvenom razvoju. Za digitalnu uključenost nije dovoljno samo da se posjeduje kompjuter ili pristup internetu, već i „kompetencije koje su neophodne za ravnopravno učešće u digitalnom dobu, [...] kao i pristup informacijama, elektronskim javnim uslugama, servisima, aplikacijama“ i sl. Digitalna uključenost je dio socijalne uključenosti i njeno povećanje bi trebalo da dovede do smanjenja jaza koji postoji između pojedinaca i grupa.⁸

Digitalna isključenost je suprotnost digitalnoj uključenosti, i karakterišu je suprotne karakteristike, nemogućnost pristupa IKT, neposjedovanje kompetencija i sl. Najveću digitalnu isključenost u našem društvu imaju starija lica, siromašni, osobe sa invaliditetom i lica koja žive u ruralnim područjima, te tako popriličan dio stanovništva ostaje „digitalno isključen“. Zbog toga dolazi do nemogućnosti ostvarivanja određenih prava i usluga u punom obimu, kao što su npr. usluge iz oblasti zdravstvene i socijalne zaštite ili obrazovanja.⁹

Da bi pojedinac bio digitalno uključen prvenstveno je neophodno da **posjeduje digitalne vještine**, kao što je znanje korišćenja kompjutera, pametnih telefona, ostalih digitalnih uređaja i interneta. Digitalna pismenost, odnosno skup kompetencija potrebnih za puno učešće u digitalnom društvu, postala je od vitalnog značaja za puno ostvarivanje svih prava građana, pogotovo u skorijem vremenu, sa digitalizacijom sve većeg broja usluga. Pored toga, internet nudi dalekosežne pogodnosti, uključujući mogućnost pronalaska posla, lak pristup informacijama ili pružanje pristupa osnovnim uslugama. Takođe, za pojedinca je neophodno da ima

pristup korišćenju svog znanja odnosno digitalnih vještina, te mora imati pristup određenom tehnološkom uređaju, a taj uređaj mora biti povezan na npr. internet. Međutim, pored znanja i pristupa, neophodno je i da usluge koje koristi budu **pristupačne**, odnosno kreirane tako da izađu u susret potrebama svih korisnika, te tako npr. osobe sa oštećenjima vida moraju imati mogućnost da koriste sajtove javnih institucija na način koji im je prilagođen.¹⁰

U svijetu, ali i na Zapadnom Balkanu, sve više ljudi ima pristup digitalnim tehnologijama, ali nejednakost u pristupu i upotrebi digitalnih tehnologija prema starosti, obrazovanju, invaliditetu i drugim socio-ekonomskim pokazateljima implicira da su određene grupe bolje pozicionirane od drugih u iskorišćavanju digitalnih tehnologija. Ovo onemogućuje priličan broj ljudi u postizanju boljih rezultata i ostvarivanju većeg kvaliteta života u mnogim životnim dimenzijama, poput posla i prihoda, zdravlja, socijalnih veza, kao i uživanja određenih prava.¹¹

Ne smije se ispustiti iz vida i činjenica da rizici digitalne transformacije teže padaju ljudima sa nižim nivoom obrazovanja i vještina. To posebno dolazi do izražaja kada se razmatraju mogućnosti zapošljavanja i nivo zarade. Isto tako, iako su mobilni telefoni i njihova dostupnost sigurno poboljšali životne uslove određenih siromašnih grupa (pružajući npr. veze ljudima koji ih prije nisu imali), rast velikih digitalnih kompanija i usluga, s velikom kapitalizacijom i porastom cijena, nije uspio da digitalno uključi sve siromašne grupe kao i grupe sa posebnim rizicima. Dakle, iako digitalno društvo nudi mogućnost uključivanja velikom broju ljudi, opet popriličan broj siromašnih slojeva ostaje izvan njegovog dometa. Ti siromašni slojevi, kao posebne ranjive grupe su digitalno, a onda i socijalno isključene zbog brojnih socijalnih faktora. Tu su, prije svega, različiti troškovi povezani s korišćenjem i posjedovanjem uređaja, upotrebom interneta ili priključivanjem u programe, pa najsiromašniji često nisu u mogućnosti da plaćaju sve dažbine vezane za internet ili pak ne mogu da sebi priušte kompjuter ili mobilni telefon.

Jasno je da ruralna područja zaostaju za urbanim u pogledu pristupa tehnologiji, te poseban problem predstavlja i nedostupnost IKT u ruralnim i udaljenim mjestima. Za to vrijeme, često zbog finansijske neisplativosti, nedovoljno se ulaže u fiksne mreže velike

8 Dragana Malidžan Vinkić, *Digitalna uključenost*, Uvodnik 58. Biltena o socijalnom uključivanju i smanjenju siromaštva, [Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva: 2019, (dostupno na: <http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/rs/digitalna-ukljucenost/>, pristupljeno: 1/11/2020 u 10.53)].

9 Nataša Todorović et al., *Starenje i digitalna uključenost: polazna studija s preporukama*, [Crveni krst Srbije, Beograd: 2019], stranice 6-8.

10 *Social Justice in the Digital Age*, [The Centre for Social Justice, London: 2017], page 11; *Digital Inclusion Guide for Health and Social Care*, [National Health Service: 2019], pages 10-11.

11 OECD, „Well-being in the Digital Age“, *Going Digital Policy Note (GDPN)*, [The Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris: 2019].

brzine ili potiču jasne investicije u cilju opšteg dobra i javno-privatne saradnje, putem npr. konkurentnih tendera, oslobađanja od poreza, zajmova s niskim kamatama ili naknadama nižeg spektra. Pri tom se u BiH veoma malo priča o satelitskim tehnologijama koje imaju ogroman potencijal za pružanje boljih digitalnih usluga, uz njihovu mnogo veću rasprostranjenost.¹²

Vlasti u BiH generalno ne obraćaju dovoljno pažnje na smanjenje *digitalnog jaza* koji postoji. Već sada jedan od glavnih zadataka svih evropskih vlasti, a pogotovo vlasti u BiH, u kojoj postoje velike socijalne nejednakosti, apsolutno mora da bude preduzimanje mjera za smanjenje digitalnih raslojavanja i isključenosti, naročito u ključnom području života ljudi, a to su uživanje ekonomskih i socijalnih prava, poslovi i zarada.

Iako je BiH država koja je nastala iz zemlje koja je pola vijeka funkcionisala u okviru socijalističke ideologije, u njoj ekonomska, socijalna i kulturna prava ne zauzimaju prominentniju ulogu. Usljed političkih i ideoloških previranja, ulaska u „tranziciju, smjene političkih režima i činjenice da su vladajuće strukture odlučile ignorisati sve vrijednosti iole povezane sa socijalizmom, u javnom diskursu je naglo dat primat političkim pravima, nauštrb ekonomskih, socijalnih i kulturnih“ prava.¹³ Kada se tome doda i činjenica da državne institucije često ne razumiju način na koji se ljudska prava moraju štititi sa njihove strane, a političari i predstavnici vlasti ljudska prava posmatraju, ne kao pravnu već kao političku konstrukciju, dolazimo do toga da je kontinuirano kršenje i zanemarivanje temeljnih prava, a pogotovo onih iz ekonomskog i socijalnog spektra, u stvari *modus operandi* javnih organa.

¹² GDPN.

¹³ Gorana Mlinarević, Anđela Lalović, *Ekonomska i socijalna prava u Bosni i Hercegovini – Izveštaj*, [Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Fondacija Heinrich Böll – Ured u Sarajevu, Sarajevo: 2010], stranice 7-9.

PRAVO NA RAD I SLOBODA RADA

Pravo na rad je pravo svakog pojedinca da, između ostalog, slobodno prihvati ili izabere posao, da mu se poštuju prava na sigurne uslove rada uz adekvatnu naknadu za rad (pristojan rad), da ne bude primoran da radi ili bude zaposlen, da ima pristup sistemu zaštite koji garantuje svakom radniku pristup zaposlenju, kao i pravo da mu se ne smije nepravredno oduzeti posao. Država bi trebalo da svakome omogući uživanje ovog prava, a posebna pitanja u vezi sa njim se pojavljuju sa izazovima koji dolaze sa digitalizacijom niza aktivnosti, od dostave i prevoza hrane, preko novih formi marketinga ili automatizacije, pa sve do rezervacije smještaja i trgovine koja se sve više prebacuje u online sferu.¹⁴

Postavka društva u kome živimo je takva da centralno mjesto u životu velikog broja ljudi predstavlja izvor novčanih prihoda. Osnovni način za sticanje novca je radni odnos, u kome se plaća stvaranje nove vrijednosti radom.¹⁵ U razvijenim zemljama je ta razmjena pravednije uređena i radnik dobija više za isti rad koji obavi nego njegov pandan u nekoj od nerazvijenih zemalja, kakva je i BiH. Kada se u tu jednačinu razmjene na tržištu rada ubaci i činjenica da su društva podložna stalnoj promjeni i evoluciji, jasno je da često dolazi do prelaznih perioda u kojima postulati na kojima je radila jedna generacija radnika ustupaju mjesto novim principima rada, a da radnici ni država na to nisu spremni. Jedini izlaz za radnike je unapređenje i nadogradnja sopstvenih kompetencija i vještina kako bi zadržali konkurentnost u odnosu na zahtjeve nove realnosti. Veliki broj radnika koji su radili poslove u okviru jednog sistema jednostavno nisu spremni na tako nešto i njihov rad ubrzo postaje „neželjena roba” na tržištu rada.

Digitalno doba predstavlja upravo period koji karakterišu velike promjene na tržištu rada, pogotovo u evropskim državama. Nove tehnologije, internet, pametni telefoni, roboti, automatizovane proizvodne linije i sve što ide sa time u paketu učinili su da dobar dio radnika ostane na vjetrometini izazvanoj tehnološkom revolucijom. Veliki broj novih poslova i radnih mjesta koja prije deceniju ili dvije nisu postojala, pojavio se skoro niotkuda i omogućio mnogima da pronađu svoj životni poziv, ali je u isto vrijeme mnoge ostavio bez posla, ili ih je ostavio bez benefita koji dolaze sa punim zaposlenjem u klasičnom smislu.

1. NOVI POSLOVI I PLATFORME

Novi poslovi nastaju veoma brzo u novom dobu i u većini slučajeva poslovni zadaci mogu da se obavljaju tamo gdje postoji pristup internetu. Time se mijenja i sama potreba postojanja fizičkog radnog mjesta, jer ono, sa pojavom digitalizacije, može biti bilo gdje na planeti. Neki od novih poslova se mogu podvesti i pod stare definicije i opise kao što su npr. prikupljanje, provjera, klasifikacija i kategorizacija podataka, promocija proizvoda, istraživanje tržišta, stvaranje i uređivanje sadržaja i sl. Pored njih, nastaju i postoje i složeniji poslovi, kao što su stvaranje i testiranje aplikacija, različite vrste kodiranja ili pregledavanje i analiza korisničkog sadržaja objavljenog na sajtovima, društvenim mrežama i na drugim mjestima na internetu radi otkrivanja kršenja zakona, socijalnih normi ili smjernica određene platforme. Takvi poslovi u sebi mogu podrazumijevati upotrebu AI, kao što je npr. prikupljanje materijala koji će se koristiti za obuku algoritama mašinskog učenja.¹⁶

U digitalnom dobu nastaju i nove platforme za pružanje personalizovanih usluga, kroz osavremenjavanje tradicionalnih aktivnosti koje se obavljaju lokalno, kao

¹⁴ Committee on Economic, Social and Cultural Rights, *General Comment No. 18: The Right to Work (Article 6 of the Covenant)*, [E/C.12/GC/18, 6 February 2006.], § 6-7; Georgios Petropoulos, *Work Protection in the Digital Age: Towards a New Social Contract*, [Bruegel: 2019, (dostupno na: [https://www.bruegel.org/2019/11/work-protection-in-the-digital-age-towards-a-new-social-contract/?utm_content=buffer6c2ba&utm_medium=social&utm_source=twitter.com&utm_campaign=buffer+\(bruegel\)](https://www.bruegel.org/2019/11/work-protection-in-the-digital-age-towards-a-new-social-contract/?utm_content=buffer6c2ba&utm_medium=social&utm_source=twitter.com&utm_campaign=buffer+(bruegel))), pristupljeno: 1/11/2020 u 10.53)].

¹⁵ Karl Marks, *Kapital – Kritika političke ekonomije*, [Kultura, Beograd: 1947], stranica 6.

¹⁶ Dominique La Salle, Greta Cartoceti, *Social Security for the Digital Age – Addressing the New Challenges and Opportunities for Social Security Systems (SSDA)*, [International Social Security Association, Geneva: 2019], pages 1-3.

što su npr. prevoz i dostava, kroz upotrebu različitih aplikacija. Najbolji primjer ovog na svjetskom nivou je kompanija „Uber“, koja vrši usluge prevoza. U Srbiji sličnu djelatnost obavlja kompanija „CarGo“, dok se u BiH sve više nude usluge dostave, preko različitih aplikacija, koje su nekada povezane sa samim prodavcem, a nekada su to posebne kompanije, organizovane kao kurirske službe, usmjerene ka pružanju usluga uz pomoć digitalne platforme. Ove usluge se pokazuju veoma bitnim u vremenima krize, kao što se to dešava u doba pandemije COVID-19, kada dostava postaje dobar način da se sačuva zdravlje građana, a posebno onih najranjivijih grupa. Nažalost, sa pojavom ovakvih usluga idu i negativne pojave, te radnici u toj branši nerijetko ne uživaju u potpunosti sva radna prava, kao što su bolovanja i penzijski doprinosi, a troškove koji su povezani s opremom i održavanjem iste znaju snositi o svom trošku. Naravno, ovo se ne odnosi na apsolutno sve kompanije koje posluju na ovaj način.

Digitalizacija i rad na digitalnim platformama omogućavaju ljudima rad na daljinu, od kuće, u mnogo opuštenijoj atmosferi, s pozitivnim implikacijama na ravnotežu između poslovnog i privatnog života. Autonomni karakter digitalnog rada omogućava fleksibilne radne aranžmane i omogućava pristup tržištu rada pojedincima koji su prethodno bili isključeni zbog npr. određene vrste invaliditeta. Međutim, postoje i značajna ograničenja rada preko određenih digitalnih platformi, koje su usmjerene na obavljanje određenih zadataka, kao što su npr. zadaci povezani sa analizom podataka ili sa optimizacijom internetskih pretraživača. Naime, takvi poslovi se često sastoje od određenih manjih zadataka. Kada nema takvih zadataka ne isplaćuje se prihod/plata. Budući da neradni period nije plaćen, za mnoge radnike koji rade za određene digitalne platforme to može da znači da će imati prihod koji je čak manji od minimalne plate u državi. Ukoliko je rad na platformi osnovni izvor prihoda, to unosi dodatnu nesigurnost u radnike, pa je u određenom broju slučajeva rad na takvim platformama samo dodatni posao, pomoću kojeg se dopunjuje glavni izvor prihoda.¹⁷

Procjenjuje se da će sektor rada na digitalnim platformama sve brže rasti, a pokretač brzog rasta je relativno niska cijena koja zadovoljava stalne fluktuacije potražnje. Pored toga, digitalne platforme su fleksibilne i prilagodljive različitim tržištima i omogućavaju poslodavcima da maksimiziraju profit, tako što će npr. izabrati državu u kojoj će plaćati poreze i doprinose. Međutim, uz to dolaze i fleksibilni ugovorni aranžmani, u

kojima se sve manje pažnje pridaje zaštiti svih prava radnika.¹⁸ Kada je u pitanju BiH, tradicionalni oblici zapošljavanja će svakako u bližoj budućnosti i dalje biti najzastupljeniji oblik rada, ali rad u digitalnom okruženju, sa novim poslovima i ugovornim pravima i obavezama sve više stupa na glavnu pozornicu. To povlači za sobom ozbiljne posljedice u pogledu rada i socijalne zaštite radnika koji rade u takvom okruženju, koji se veoma često smatraju samozaposlenima ili se uopšte ne smatraju zaposlenima, te nekada ne uživaju isti nivo zaštite kao zaposleni u realnom ili državnom sektoru.

Uz to, porast digitalnih platformi i rada na njima, stvara dodatnu nesigurnost u primjeni i provođenju radnih prava, propisa o radu i socijalnom osiguranju jer tradicionalni pojmovi poslodavca i radnika postaju poprilično nejasni. Pitanja koja se otvaraju su vezana, između ostalog, za samu klasifikaciju pojedinca kao zaposlenog, samozaposlenog ili frilensera sa posebnim radnim odnosom u smislu rada i socijalne zaštite. Radnici koji su redovno prijavljeni i rade po propisima države, na određenim digitalnim platformama uglavnom se smatraju samozaposlenima. Međutim, ova klasifikacija ne odražava uvijek stvarnost, s obzirom na to da ti radnici često rade za jednog klijenta (poslodavca) i ekonomski su zavisni od rada na platformi. Uz to imaju i nedostatak „pregovaračke moći“, što ih stavlja u sličan položaj kao i regularno zaposlene. Vjerovatno je da bi u takvim odnosima prednost trebalo da se da činjenicama, a ne samo formalnim aspektima ugovora. Kada radnik na digitalnoj platformi, koji za nju formalno radi kao frilenser, ustvrdi da je u stvari *de facto* zaposlen, potrebno je utvrditi njegov pravni položaj i prava. Kad se status samozapošljavanja koristi za prikrivanje radnog odnosa, kako bi se izbjegli propisi i plaćanje poreza i doprinosa za socijalno osiguranje, svakako je da bi digitalne platforme morale biti prepoznate kao poslodavci, a njihovim radnicima priznato puno uživanje radnih prava.¹⁹

Isto tako, pri radu na digitalnim platformama postavljaju se i pitanja osmosatnog radnog vremena, odnosno ograničavanje radnog vremena i plaćanja prekovremenog rada, s obzirom da određeni zadaci mogu tražiti mnogo više utrošenog vremena na dnevnoj bazi, što može voditi do zdravstvenih rizika i eksploatacije radnika.

Svakako da je za BiH u ovom odnosu najbitnije da donese sprovodive politike, izmijeni propise te da minimizira rizik od pogrešne klasifikacije radnika, usklađujući relevantne zakone i praksu, te da smanji

¹⁷ Janine Berg et al., *Digital Labour Platforms and the Future of Work – Towards Decent Work in the Online World*, [International Labour Office, Geneva: 2018], pages 56, 60.

¹⁸ SSDA, page 7.

¹⁹ SSDA, pages 8-9.

moгуćnosti zaobilaženja zaštite radnika. Ipak, u praksi, vlasti u BiH veoma malo pažnje posvećuju ovoj problematici i istinskom rješavanju nadolazećih problema, ne videći da je razvoj digitalne industrije i rada na digitalnim platformama u sve većem porastu, ne samo u BiH, nego i u cijelom svijetu.

2. RAD OD KUĆE I FREELANCE REVOLUCIJA

Veća dostupnost informacija i novi načini brze komunikacije omogućavaju lakši pristup otvorenim radnim mjestima od strane radnika. Dovoljno je da pronađete informaciju da neki poslodavac ima upražnjeno radno mjesto i sa nekoliko klikova mišem za nekoliko minuta već ste stupili u kontakt sa tim poslodavcem i poslali mu podatke o svojim kompetencijama i vještinama. Provjeru tih kompetencija i vještina je, takođe, moguće obaviti *na daljinu* što olakšava sprovođenje konkursa za posao i odabir najboljeg kandidata. Dakle, pozitivne efekte od novih tehnologija u ovom slučaju imaju i tražilac i ponuđač posla.

Sveopšta uvezanost i premreženost svijeta, najviše zahvaljujući internetu kao globalnom *nervnom sistemu*, učinila je mogućim ono što je bilo nezamislivo ranijim generacijama. Danas je redovna pojava da poslodavac sjedi u Dublinu, jedan zaposleni u Banjoj Luci, drugi u Singapuru, a treći u Buenos Ajresu i da odlično funkcionišu na taj način. U digitalnom društvu *freelance* poslovi su postali svakodnevnica i glavni izvor prihoda za sve veći broj ljudi.

Novi način obavljanja poslova putem kompjutera i interneta pokazao je da fizičko prisustvo radnika nije neophodan uslov za dobro obavljen posao. To se ne odnosi samo na *freelance* poslove već i na *regularne* poslove koji mogu da se obave putem neke od mnogobrojnih kompjuterskih platformi za rad i komunikaciju. Ukoliko je rezultat rada u skladu sa očekivanjima poslodavca onda nije bitno odakle je posao obavljen. Rad od kuće, rad iz *coworking* kancelarija ili rad iz standardne kancelarije imaju istu vrijednost ukoliko su obavljani na pravi način. Ovakvo shvatanje koje sve više poslodavaca usvaja i implementira u sistem organizacije rada u svojim kompanijama ima pozitivan uticaj na mnogim poljima.

Pandemija virusa COVID-19 je pokazala izuzetnu prednost kompanija koje imaju mogućnost da organizuju rad od kuće za svoje radnike u odnosu na one koje to nisu bile u stanju uraditi. Njihova prilagodba na novu realnost koju je izazvala pandemija je bila mnogo bolja i u pravilu su pretrpjele manje finansijske gubitke, a neke

su čak i povećale produktivnost.²⁰ Sa druge strane, to im je omogućilo da kvalitetnije zaštite zdravlje svojih radnika koji nisu morali da dolaze u zajedničke prostorije i imaju blizak kontakt sa drugim kolegama. Na taj način je mogućnost prenošenja zaraze bila u velikoj mjeri smanjena što je značajno doprinosilo zaštiti zdravlja zaposlenih, pogotovo kada se zna da u toku jednog dana radnici najviše vremena provedu upravo na radnom mjestu, ako izuzmemo mjesto gdje žive.

Samo obavljanje posla putem računara i od kuće daje mogućnost osobama iz marginalizovanih grupa da lakše pronađu zaposlenje i da lakše obave posao koji im je povjeren. Kako je pristupačnost mnogim prostorima ogroman problem za lica sa invaliditetom, naročito u BiH, ona u novom dobu dobijaju mogućnost da obavljaju posao kao i svi ostali, ukoliko im se da mogućnost da posao obave iz svog doma koji je već prilagođen njihovim potrebama. To naravno ne znači da država nije dužna da izvrši sva obavezujuća prilagođavanja za ravnopravan život ovih lica, već da digitalne platforme nude nove prilike. Takođe, lica koja su često izložena diskriminaciji, kao što su npr. Romi mogu lakše odgovoriti zahtjevima radnog mjesta ukoliko prilikom obavljanja posla nisu izložena svakodnevnom pristisku okoline. Kada se posao obavlja korišćenjem blagodeti modernih tehnologija svi zaposleni su stavljeni u istu ravan i smanjuje se prostor za šikaniranje i mobing koji su česta pojava unutar kancelarija u mnogim kompanijama, naročito prema pripadnicima ranjivih grupa.

Gledajuće sve pozitivne efekte novih tehnologija, trebalo bi da je zapošljavanje i pravo na rad danas mnogo lakše ostvariti nego što je to bio slučaj prije tehnološke revolucije. Međutim, sa druge strane stoji činjenica da je ubrzan način funkcionisanja tržišta rada doveo do velike fluktuacije radnika što za rezultat ima da je radni odnos jednako lako i izgubiti. Nestabilnost radnih odnosa, brze transformacije kompanija, učestale promjene sistema rada i organizacije uzrokuju pojavu kratkotrajnih i privremenih radnih mjesta koja ne mogu da pruže radniku ono što je dobijao od radnog mjesta u nekoj ranijoj postavci stvari. Zbog toga je radnik danas primoran da stalno bude u pripravnosti za ponovno traženje posla. Dugotrajno vezivanje za jedno radno mjesto postaje sve rjeđa pojava. Upravo to je jedan od najvećih razloga zbog kojih je tranzicija iz predašnjeg sistema rada, karakterističnog za industrijska društva, u novo tehnološko doba, bila prevelik zalogaj za veliki broj radnika.

20 Velike kompanije za rad od kuće i nakon završetka pandemije, [Al Jazeera Balkans: 2020, (dostupno na: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/velike-kompanije-za-rad-od-kuce-i-nakon-zavrsetka-pandemije>, pristupljeno: 5/12/2020 u 16.34)].

Neke države su se snažile bolje u tom procesu, neke lošije, a BiH je konstantnim deteoriranjem omogućavanja prava na rad od devedesetih godina XX vijeka, pa do danas, došla u situaciju da institucije veoma često i ne prepoznaju velike promjene koje su se desile na tržištu rada. Sistem je većinom ostao u prošlom vremenu, pa ga karakterišu zastarjeli propisi, neažurirani protokoli i neobučeno osoblje u institucijama koje bi trebalo da osiguravaju zaštitu prava na rad. Dok se promjene dešavaju pred očima državnih organa, jasno je da isti ne pružaju adekvatan odgovor na te promjene.

Takođe, već se sada pojavljuju problemi koji mogu pogoršati rizike od zloupotreba, posebno u vezi sa praksama praćenja koje, korišćenjem tehnologije i podataka mogu omogućiti pristup privatnim informacijama o radnicima i njihovom privatnom životu. Ovo je pogotovo bitno u vezi sa privremenim i povremenim radnim aranžmanima, koji se veoma često veoma lako raskidaju, a uz upotrebu podataka, lako bi moglo da dođe do toga da određene radnike niko ne želi zaposliti zbog npr. određenih ličnih stavova, porijekla porodice ili nečeg trećeg.²¹ Čak i pored zakonske zabrane diskriminacije, u BiH je iluzorno očekivati da se ovakvi i slični slučajevi ne pojavljuju i ne ponavljaju, ukoliko poslodavci dobiju preveliki uvid u podatke radnika.

Zaštita na poslu, poštovanje ljudskog prava na rad i borba protiv nepravednih otkaza, ključna je za zaštitu ljudskog dostojanstva na radnom mjestu. Pristup koji je zasnovan na ljudskim pravima mora da se usmjeri na širenje zaštite rada izvan tradicionalnog opsega radnog odnosa, jer digitalne platforme uveliko zamagljuju razliku između tradicionalnih zaposlenih i novih oblika rada u vidu digitalnog samozapošljavanja. Tako se npr. na određenim platformama preko kojih rade i radnici iz BiH, kao što je „Upwork“, ustalila praksa snimanja ekrana računara (*screenshots*) ili instaliranja posebnog softvera na kompjutere koji omogućavaju praćenje radnog vremena. Tako se prati radni učinak i produktivnost, iako se uzima da oni koji obavljaju pojedinačne zadatke nisu u stalnom radnom odnosu. Sveukupno se procjenjuje da je gotovo polovina internetskih „slobodnjaka“ u svojoj zoni zavisnog ili prikrivenog samozapošljavanja.²² To sa sobom, osim usko radnopravnih, povlači i druga različita pitanja, o

privatnosti i ljudskom dostojanstvu, pogotovo što ti radnici uglavnom rade za svojim privatnim kompjuterima.

Značajan problem u novom dobu predstavlja i velika neosjetljivost BiH i njenih organa, kao i entitetskih vlasti na probleme na koje nailaze frilenseri. Tako je sistem bio veoma rigidan kada je u pitanju bilo retroaktivno plaćanje poreza u BiH od strane ove grupacije. Vlasti u Federaciji BiH su 2018. krenule u naplatu različitih dažbina, koja i danas traje, bez ozbiljnijeg pogleda na koji način bi to moglo da utiče na životni standard i samo obavljanje *freelance* poslova. Ovo je pogotovo bitno zato što sam sistem prethodno nije omogućio adekvatne i jasne načine plaćanja dažbina za određene kategorije platiša, te su postojale dosta različite prakse.²³ Iako ne postoji odgovarajući zakonski okvir koji odgovara potrebama novog vremena i novih poslova, državne institucije nemaju previše sluha za potrebe digitalne generacije, što dovodi i do toga da određeni frilenseri ne mogu da podmiru dažbine te moraju prestati raditi, kriti svoj rad ili se čak iseliti iz BiH, što nikako ne bi smjelo da bude produkt državne intervencije.

Iako je nezaposlenost velika u cijeloj BiH (u avgustu 2020. godine zvanično je bilo 427 593 registrovanih lica na evidencijama službi zapošljavanja, a prema podacima Agencije za statistiku BiH, u julu 2020, broj zaposlenih osoba u BiH iznosio je 803 326)²⁴ i iako mladi ljudi koji se bacaju u „slobodnjaštvo“ samostalno rješavaju taj gorući problem, ne postoji od strane države pravilno podsticanje ovog načina zapošljavanja. Ove poslove, većinom za preduzeća sa stranog područja, obavljaju mladi ljudi sa specifičnim znanjima koja su u ogromnom broju slučajeva vezana za kompjuterske tehnologije. Iako su postojale određene inicijative za smanjenje poreza i dažbina, olakšavanje poslovanja i proglašavanja slobodnih zona *freelance* poslova, institucije nisu uradile pretjerano velike korake ka ostvarenju tih ideja, čak ni kada su neke od njih usvojene u određenim dokumentima.²⁵

21 Valerio De Stefan, *Negotiating the algorithm: Automation, artificial intelligence and labour protection – Employment Working Paper No. 246* (NAA), [International Labour Organization, Geneva: 2018], page 19.

22 Mariya Aleksynska, Anastasia Bastrakova, Natalia Kharchenko, *Work on Digital Labour Platforms in Ukraine: Issues and Policy Perspectives*, [International Labour Organization, Geneva: 2018], Pages 34-36. NAA, page 19.

23 Petar Paunović, *Šta su frilenseri u Bosni uradili kada im je Poreska uprava poslala preteće saopštenje?*, [Startit: 2020, (dostupno na: https://startit.rs/sta-su-frilenseri-u-bosni-uradili-kada-im-je-poreska-uprava-poslala-pretece-saopstenje/?fbclid=IwAR0W0FDQLbI-GNNyKE3aPSHUI-JsO81G0ZVSace3zDE1FDAUXDBFBD2_EKo, pristupljeno: 5/12/2020 u 16.34)].

24 Registrirana nezaposlenost u avgustu 2020. godine, [Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo: 2020]; *Zaposleni po djelatnostima u julu 2020. godine*, [Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, Sarajevo: 2020].

25 Vidjeti npr. Davor Strika, Dejan Lučka, Petar Jakanović, *Omladinska politika Grada Banje Luke (Za period od 2018. do 2022. godine)*, [Grad Banja Luka, Savjet omladinskih organizacija Banja Luka, Banja Luka: 2018], stranice 27, 29, 136-137.

3. DIGITALNO OBRAZOVANJE

U kontekstu nove digitalne ekonomije, mnogi će se poslovi promijeniti, pri čemu obrazovanje i edukacija dobijaju primarnu ulogu u dobijanju posla i punom ostvarivanju prava na rad. Inovacije konstantno stvaraju nove vrste radnih mjesta, te će veliki dio djece koja polaze u osnovnu školu ove godine, za nešto više od decenije, raditi u zanimanjima koja još uvijek ne postoje. Čak i u zemljama sa niskim i srednjim prihodima, kao što je BiH, mnogi ljudi su trenutno zaposleni i u budućnosti će tek biti zaposleni, na poslovima koji nisu postojali prije trideset godina.²⁶ Predviđanja *Svjetskog ekonomskog foruma* su da će do 2022. godine oko 54% zaposlenih imati potrebu za usavršavanjem i prekvalifikacijom, odnosno značajnom obukom, i to u trajanju od šest mjeseci do godinu dana.²⁷

U digitalnom dobu obrazovanje i sticanje novih kompetencija postaju prijevremena potreba trenutnim i novim generacijama radnika. Pri tom se ne misli samo na **tradicionalno obrazovanje**, već i ono **neformalno i informalno**, koje postaje veoma bitno u digitalnom dobu. Tržište rada zahtijeva napredne kognitivne vještine, kritičko mišljenje i digitalnu pismenost. Čak i relativno niskokvalifikovani poslovi zahtijevaju i zahtijevaju sposobnost korišćenja digitalnih alata. Baš zato je neophodno da i odrasli kontinuirano stiču nove vještine i stalno ih nadograđuju kako bi spriječili velike periode bez posla. Time se smanjuju nejednakosti i olakšava učešće na tržištu rada.

S tim u vezi, značajna ulaganja u obrazovanje u digitalnom smislu su svakako neophodna. Dok je u BiH mlađa generacija radnika uglavnom upoznata sa osnovnim setom digitalnih vještina (iako ni to nije pravilo), za to vrijeme se generacije koje su odrastale u drugom vremenu nalaze u procjepu u kome se ne mogu snaći. Sa jedne strane procjepa su njihove vještine i iskustvo koje su sticali godinama, a sa druge strane je digitalno znanje bez kojeg, u današnje vrijeme, mnoge ostale vještine jednostavno nemaju praktičnu upotrebu. U doba brzih informacija korišćenje *Office* alata, mejla ili pretraživanje baza podataka, predstavljaju osnovni uslov za obavljanje poslova u različitim oblastima zaposlenja, od onih administrativnih u privatnim kompanijama do rada u organima vlasti. BiH za sada ne posjeduje značajnije i lako sprovodive politike koje su usmjerene na veće digitalno opismenjavanje većeg broja građana, u

cilju njihovog ostvarivanja prava na rad. Pomaci koji se u tom smjeru događaju se rade uglavnom preko kratkoročnih projekata, bez njihove održivosti i bez usmjeravanja na ogroman broj, pretežno starije populacije, kojoj je neophodno razvijanje posebnih digitalnih vještina, da bi mogli da budu ravnopravan učesnik na tržištu rada.

4. AUTOMATIZACIJA POSLOVA

Tehnologija i automatizacija proizvodnih procesa i različitih poslova polako preuzima ljudski rad u rutinskim zadacima, ali još uvijek ne može zamijeniti ljudski rad u poslovima u kojima su potrebni ljudski misaoni procesi. U sklopu digitalnih promjena sve češće se spominje strahovanje da će automatizacija i upotreba robota u budućnosti izazvati veliki gubitak poslova za ljude, posebno u sektorima koji uključuju ponavljajuće zadatke. Određene procjene ukazuju da bi na svjetskom nivou 75 000 000 radnih mjesta uskoro moglo biti izgubljeno u podjeli rada između ljudi i mašina, dok bi se u isto vrijeme moglo pojaviti 133 000 000 novih uloga koje su prilagođenije novoj podjeli rada između ljudi, mašina i algoritama. Zanimanja koja imaju manji rizik da će postati automatizovana su ona u kojima su potrebne kognitivne vještine na visokom nivou i složene društvene interakcije, kao što su, između ostalih, obrazovna, pravnička, medicinska, naučna i inženjerska zanimanja. Suprotan scenario se očekuje za zanimanja koja karakterišu određeni ponavljajući zadaci, koje obavljaju npr. vozači, prerađivači hrane, poljoprivredni radnici i rukovatelji mašinama.²⁸

Međutim, odnos između moguće automatizacije određenih poslova i mijenjanje poslova koje obavljaju ljudi, sa mašinama koje preuzimaju te poslove, veoma je složen proces. Pri donošenju poslovnih odluka vezanih za otpuštanja i automatizaciju procesa, poslodavci se vode povratom ulaganja, odnosno smanjenjem troškova. Što su niži troškovi rada pojedinca u odnosu na mašinu, to je manja mogućnost da će njegov posao biti automatizovan. Ovo naravno, nije pozitivan odnos jer niskokvalifikovana repetitivna zanimanja tako postaju i veoma slabo plaćena zanimanja. Ipak, upotreba novih tehnologija ne dovodi uvijek i ka smanjenju potražnje za radnom snagom, pogotovo kada tehnološke inovacije nadopunjuju ljudski rad. Pored toga, čak i određena zanimanja koja je na prvi pogled moguće jeftino robotizovati, ipak nisu i neće u skorije vrijeme biti

²⁶ A World Bank Group Flagship Report, *The Changing Nature of Work*, [International Bank for Reconstruction and Development - The World Bank, Washington: 2019], page 70.

²⁷ Till Alexander Leopold, Vesselina Stefanova Ratcheva, Saadia Zahidi, *Insight Report - The Future of Jobs Report 2018 (Foj2018)*, [Centre for the New Economy and Society, World Economic Forum, Cologny/Geneva: 2018], page13.

²⁸ Ljubica Nedelkoska, Glenda Quintini, *OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 202, Automation, Skills Use and Training*, [Organisation for Economic Co-operation and Development, DELSA/ELSA/WD/SEM(2018)3: 2018], pages 21, 27; *SSDA*, page 11; *Foj2018*, page 8.

automatizovana. Primjera radi, poslovi čišćenje poda su dovoljno jednostavni za automatizaciju, međutim, ljudski radnik će za razliku od mašine, pored čišćenja poda takođe i očistiti prašinu sa namještaja, isprazniti smeće, očistiti stolove, itd. U automatizaciji, pored niskokvalifikovanih radnika, probleme mogu da imaju i oni radnici koji se nalaze između visoko i niskokvalifikovanih, te oni za prevazilaženje prepreka moraju dobiti nove tehničke, interpersonalne i socijalne vještine.²⁹ Ulaganje u razvoj ljudskog kapitala je najbolja mogućnost da se poboljšaju kompetencije radnika, smanji rizik od automatizacije i ublaže rizici od gubitka posla.

Automatizacija određenih procesa, uvođenje robota i AI tehnologije svakako donosi velike prednosti u obavljanju novih poslova, od sposobnosti trenutne obrade i analize i prepoznavanja obrazaca, pa sve do ubrzavanja procesa rada. Međutim, jasno je da u takvom radu nedostaju kritički i etički kriterijumi prosudbe i intuicije, koji se obično temelje na dugogodišnjem iskustvu, širokim kontekstualnim informacijama i na nelinearnom zaključivanju. To je najveća, jedinstvena i nezamjenjiva ljudska prednost. Automatizacija i AI mogu riješiti samo određene probleme.³⁰ Jasno je da mašine neće preuzeti sve ljudske poslove i time ugroziti ljudima pravo na rad. Pogotovo je jasno da u državi kao što je BiH, koja je slabo digitalno razvijena, takvi procesi neće u većem obimu početi u skorije vrijeme. Pogotovo stoga što se stanovništvo u BiH, koje ima određene digitalne ili druge vještine koje su tražene na tržištu rada, od određenih kompanija posmatra kao pouzdano, ali i kao ono koje je isplativo, jer služi kao jeftina radna snaga u digitalnom podneblju. Tako su troškovi angažovanja ove radne snage u nekim oblicima mnogo manji, nego što bi to bilo „upošljavanje“ mašina i automatizovanje procesa.

²⁹ Melanie Arntz, Terry Gregory, Ulrich Zierahn, *The Risk of Automation for Jobs in OECD Countries: A Comparative Analysis – OECD Social, Employment and Migration Working Papers No. 189*, [Organisation for Economic Co-operation and Development, Paris: 2016], Pages 21-24; *SSDA*, page 11.

³⁰ Technical Commission on Information and Communication Technology, *Applying Emerging Technologies in Social Security – Summary report 2017–2019*, [The International Social Security Association, World Social Security Forum 33rd ISSA General Assembly, Brussels: 2019], Pages 3-4; *SSDA*, page 12.

PRAVO NA ZDRAVLJE I NOVE TEHNOLOGIJE

Pravo na zdravlje obuhvata elemente koji se odnose na pravo na zdravstvenu njegu i zaštitu i garancije koje se odnose na osnovne preduslove za zdravlje (kao što su npr. ispravna voda za piće, adekvatno zdravstvo ili prehrana), koji omogućavaju jednake mogućnosti ljudima da uživaju najviši mogući nivo zdravlja.³¹ U okviru prava na zdravlje postoje i slobode koje obuhvataju pravo na kontrolu sopstvenog zdravlja i tijela i pravo na slobodu od nedozvoljenog miješanja, poput prava čovjeka da ne bude podvrgnut medicinskim tretmanima i eksperimentima za koje ne dâ saglasnost. Uz to, svaki pojedinac ima pravo na uživanje raznih vidova pomoći, proizvoda, usluga i uslova neophodnih za ostvarivanje najvišeg mogućeg standarda zdravlja.³²

1. ZDRAVSTVENI SEKTOR

Jedan od nosećih stubova svake države je zdravstveni sektor. Društvena zajednica ne može biti perspektivna niti se može pravilno razvijati ukoliko se u njoj pravo na zdravlje svakog pojedinca ne poštuje na odgovarajući način. U praksi se pokazuje da zemlje sa lošim zdravstvenim sistemom u pravilu kaskaju za razvijenim državama i na svim drugim poljima društvenog razvoja. Stoga je vrlo zabrinjavajuća situacija sa zdravstvenim sektorom u BiH koji je u veoma lošem stanju i, što je još gore, bez jasnog plana oporavka. Time je direktno ugroženo pravo na zdravlje svih građana u BiH. Zdravstveni sektor je jednim dijelom ušao u novo doba, prije svega osavremenjavajući određene usluge i nadograđujući svoje resurse, ali je i dalje daleko od modernih standarda razvijenijih zemalja, a pogotovo od mogućnosti koje posjeduje, prevashodno gledajući na visokokvalitetan medicinski i inovacijski ljudski kadar

porijekom iz BiH koji se nalazi u drugim državama.

Izlaz iz loše situacije može se pronaći u implementaciji novih tehnoloških rješenja u zdravstvenom sektoru kako bi građani dobili mnogo kvalitetniju uslugu. Međutim, potrebno je prije toga ispuniti osnovne preduslove koji se tiču prostornih, inovacionih i drugih pratećih kapaciteta. Prije svega, neophodno da se direktnim državnim uplitanjem riješe problemi ljudskih kapaciteta, odnosno da se davanjem mnogo većih plata i beneficija nastoji smanjiti odliv medicinskog kadra iz BiH, koji je alarmantan. Ukoliko su svi ti preduslovi ispunjeni, uvođenje novih tehnologija u zdravstveni sistem se nameće samo po sebi.

U praksi vidimo određene pomake koji predstavljaju korak u pravom smjeru. Iako se kaska u resursnom dijelu, dobri početni primjeri za osavremenjavanje zdravstvenih usluga mogu biti primjeri banjalučkog Doma zdravlje preko čijeg sajta je moguće pristupiti servisu koji je nazvan „eČekaonica porodične medicine” i zakazati pregled, konsultacije, dobijanje uputnice ili recepta za lijek u bilo kojoj od mjesnih ambulanti.³³ Na taj način su građani pošteđeni odlaska u samu ambulantu prije zakazanog termina, čekanja u redovima ili čekaonicama i drugih sličnih problema kojima su ranije bili izloženi i koji su mnoge građane odvrćali od korišćenja zdravstvenih usluga. Sličan način olakšanog pristupa uslugama zdravstvenog sektora nude i ustanove u nekim drugim gradovima. Dobar primjer predstavlja i uvođenje elektronskih zdravstvenih knjižica u BiH, kao i integrisani zdravstveni sistemi koji dolaze i koji donose ne samo bliži kontakt korisnika sa zdravstvenim sektorom nego i finansijske uštede u praksi. Takvi sistemi su namijenjeni za upravljanje procesom liječenja u zdravstvenim ustanovama i objedinjuju sve neophodne podatke u jednu cjelinu sa ciljem uvođenja, formiranja i centralizacije elektronskog zdravstvenog kartona, kao osnove sistema, kao i uvođenje elektronskih kartica,

³¹ Gorana Mlinarević, Anđela Lalović, *Ekonomska i socijalna prava u Bosni i Hercegovini*, [Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Fondacija Heinrich Böll, Ured u Sarajevu Sarajevo: 2010], stranica 163.

³² Committee on Economic, Social and Cultural Rights, *General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Article 12 of the Covenant)*, [E/C.12/2000/4, 11 August 2000], § 8-9.

³³ eČekaonica porodične medicine, [Računari BL, (dostupno na: <http://www.racunari-bl.com/mobile/>, pristupljeno 5/12/2020 u 17.47)]

elektronskih uputnica i recepata, što vodi potpunoj digitalizaciji zdravstvenog sistema.³⁴ Uvođenje ovakvog vida digitalizacije u zdravstveni sistem je potpuno prirodan i logičan slijed stvari i dio je šireg projekta digitalizacije kompletnih baza podataka zdravstvenih ustanova. Na taj način se podiže kvalitet usluga koje građani dobijaju od strane zdravstvenog sektora u čijem finansiranju aktivno učestvuju putem doprinosa za zdravstveno osiguranje.

Digitalne tehnologije u BiH bi svakako trebalo da omoguće bolje povezivanje ljudi sa ljekarima, što treba da doprinosi bržoj i tačnijoj njezi. To se posebno može manifestovati na starije građane, koji mogu biti pošteđeni prevelikog hodanja po zdravstvenim ustanovama za usluge koje im se mogu uraditi preko npr. aplikacija. Digitalna tehnologija, posebno tehnologije daljinskog nadzora, mogu igrati ogromnu ulogu u olakšavanju starenja. Automatizacija u kućnom okruženju može podržati prilagođeni život, a mobilne tehnologije mogu ublažiti geografsku udaljenost i pružiti trenutni pristup uslugama kada su potrebne. Međutim, pretvaranje ovakvog pristupa u stvarnost zahtijevaće veliki stepen koordinacije između nivoa vlasti, institucija i medicinskog osoblja, tako da se pružene usluge prilagođavaju potrebama pojedinca.³⁵

2. RIZICI I PRILIKE

Pored korisničkih iskustava vezanih za digitalizaciju zdravstvenog sektora u cilju bolje zaštite zdravlja, u obzir se moraju uzeti i novi etički rizici vezani za ljudskih prava koji proizlaze iz primjene tehnološkog razvoja u zdravstvu. Digitalnim inovacijama u zdravstvu ne upravljaju uvijek oni koji bi na kraju trebalo da imaju korist ili koji imaju stručnost u rješavanju problema u saglasnosti sa ljudskim pravima. Tako npr. žene, djeca i adolescenti u okruženjima s ograničenim resursima treba da imaju mnogo kvalitetniju i pristupačniju njegu, a i pored rasta digitalnog prostora, malo inovacija posebno cilja žene, djecu i adolescente. Najsiromašnije i najosjetljivije grupe isto tako moraju imati koristi od digitalne ere i trebalo bi da sudjeluju u procesima kao donosioci odluka i korisnici digitalne tehnologije kroz participativne procese digitalnog zdravstvenog dizajna koji su usmjereni na korisnika. Takva rješenja se kreću od korišćenja novih aplikacija, zasnovanih na AI tehnologiji, koje bi mogle dati personalizovane i visokokvalitetne

zdravstvene smjernice ljudima koji su socijalno isključeni ili žive daleko od mjesta gdje se pruža zdravstvena zaštita, pa sve do implementacije robota i mašina u direktnom rješavanju zdravstvenih problema građana.³⁶

Velike mogućnosti u razvoju kvaliteta zdravlja, predstavlja i napredak robotike, koji je omogućio mnogo jednostavnije i lakše obavljanje rutinskih operativnih zahvata, pa čak i nadogradnju određenih ljudskih dijelova tijela. Uz to, naučni napredak na polju dijagnostike ne bi bio moguć bez novih uređaja koji su razvijeni isključivo zahvaljujući tehnološkom progresu koji je društvo napravilo u posljednjih nekoliko decenija. Po istom obrascu je unaprijeđen i proces liječenja tako što su uvedeni novi tretmani koji ne bi bili mogući bez pojave visokotehnoloških uređaja, dok primjena nove superbrze 5G tehnologije nudi nevjerovatne mogućnosti za bolje obavljanje različitih vidova operativnih zahvata. Navedeni primjeri predstavljaju samo neznatan dio mogućnosti koje pružaju nove informacione tehnologije u pogledu razvoja zdravstvenog sistema. Sve nam to ukazuje da su nove tehnologije i savremeno digitalno doba ogromna šansa za svaku društvenu zajednicu da unaprijedi zdravstvenu zaštitu svojih članova.

Kao što svaka medalja ima dvije strane, tako i digitalno doba nije donijelo samo pozitivne stvari na polju zdravstvene zaštite. Negativan uticaj novih informacionih tehnologija na, prije svega, psihičko zdravlje ljudi, više je nego vidljiv i predstavlja prijetnju na koju treba obratiti veliku pažnju. Izraz *bolesti modernog doba* odlično oslikava negativne efekte koje ubrzan tehnološki razvoj ima na zdravlje pojedinaca. Bolesti i poremećaji kao što su zavisnost od tehnologije, deficit pažnje, depresija, anksioznost i otuđenost zbog npr. prevelike upotrebe društvenih mreža, zatim psihološko nasilje putem društvenih mreža i drugih platformi za interakciju između ljudi i posljedice koje ono ostavlja, nisu predstavljali značajan zdravstveni rizik prije 30 ili 40 godina. Danas su to uobičajena stanja u koja zapada sve veći broj ljudi, a pogotovo djeca i tinejdžeri.

Primjer koji može odlično da posluži za bolje razumijevanje uticaja informacionih tehnologija na zdravlje ljudi je sindrom *straha od propuštanja* (*Fear of missing out*). Ovaj sindrom proizvodi osjećaj ili utisak da se drugi ljudi zabavljaju, uživaju, žive uzbudljiviji život ili proživljavaju bolje stvari od vas. Uz njega u pravilu ide dubok osjećaj zavisti i uticaj na samopouzdanje i samopoštovanje. Jedan od glavnih uzroka koji dovode do pojave ovog sindroma kod ljudi su društvene mreže

³⁴ Promovisana prva elektronska kartica i početak rada IZIS-a, [Fond zdravstvenog osiguranja Republike Srpske: 2020, (dostupno na: <https://www.zdravstvo-srpske.org/novosti/promovisana-prva-elektronska-kartica-i-pocetak-rada-izis-a.html>, pristupljeno: 1/11/2020 u 10.53)].

³⁵ SSDA, page 21.

³⁶ Flavia Bustreo, Marcel Tanner, *How do we reimagine health in a digital age?*, [Bulletin of the World Health Organization, (dostupno na: <https://www.who.int/bulletin/volumes/98/4/19-235358/en/>, pristupljeno: 1/11/2020 u 10.53)].

poput *Instagrama* i *Facebooka*. Strah od propuštanja ne uključuje samo osjećaj da bi moglo biti boljih stvari koje biste mogli da radite u ovom trenutku, već izaziva i utisak da propuštate nešto fundamentalno važno što drugi doživljavaju upravo sada. Posebno je opasna činjenica da se negativni osjećaji koji se tom prilikom pojavljuju mogu odnositi na bukvalno bilo šta, od subotnje zabave na kojoj niste prisutni do unapređenja na poslu koje neko drugi doživi. Šta god da je u konkretnom slučaju razlog za pojavu ovog sindroma, on uvijek uključuje osjećaj bespomoćnosti da propuštate nešto veliko. Iz takvog mentalnog stanja vrlo lako se razvijaju ozbiljni psihički poremećaji i oboljenja.³⁷

Ne smiju se zanemariti ni implikacije na sigurnost i zdravlje na radu u kontekstu digitalnih platformi. Radnici koji rade na različitim digitalnim platformama tako mogu raditi u veoma neadekvatnim sredinama, koje su loše opremljene, zagađene, bučne, itd., kao i bez odgovarajućih pauza, što dovodi do mogućih povreda povezanih s radom. Pored toga, njihovo zdravstveno osiguranje preko digitalnih platformi kao poslodavaca je veoma upitno, pa ga oni uglavnom ostvaruju na druge načine. Sve ovo može voditi ka njihovom praktičnom isključivanju iz zdravstvenih usluga i onemogućavanju ostvarenja njihovog prava na zdravlje iako su sa druge strane, digitalno uključeni u društvo.

Vrlo je važno prihvatiti činjenicu da digitalno doba i tehnološki napredak koji uz njega ide donose mnoge benefite na polju zdravstvene zaštite, da omogućavaju podizanje zdravstvenih sistema na viši nivo, ali da u isto vrijeme postaju uzrok pojave novih opasnosti kao što su psihička oboljenja koja više nisu nikakva rijetkost niti izolovani incidenti, već ozbiljan i stvaran zdravstveni problem. Od toga kakav je odgovor društva na tu podvojenost zavisi krajnji uticaj koji će nove tehnologije imati na zdravstvenu sferu svake pojedinačne zajednice. Država se mora uključiti ne samo u digitalizaciju sistema zdravstvene zaštite, nego i u osiguravanje zdravlja građana, putem ulaganja u edukaciju i sprečavanje narušavanja zdravlja kroz izazove koje donosi novo doba. Svi građani treba da dostignu neophodan nivo „digitalne pismenosti“, što im može omogućiti da kombinuju svoj digitalni i stvarni život i pomoći im da npr. izbjegnu zdravstvene probleme vezane za korišćenje novih tehnologija.

³⁷ Andrew K. Przybylski et al., „Motivational, Emotional, and Behavioral Correlates of Fear of Missing Out“, *Computers in Human Behavior*, [Elsevier B.V., Amsterdam: 2013,], pages 1841-1848.

IV

PRAVO NA SOCIJALNU SIGURNOST

Socijalna sigurnost je uslovljena pravnim, ekonomskim, političkim, socijalnim i drugim činiocima i filozofski predstavlja osjećaj čovjeka da može biti siguran u svoju ekonomsku, socijalnu i društveno-ekonomsku poziciju, pogotovo ukoliko nastupe određeni socijalni rizici i nepredviđene okolnosti, pri čemu će mu javna vlast osigurati mehanizme za uživanje prava koja su povezana sa njom. Ona ima glavnu ulogu u osiguranju ljudskog dostojanstva za sva lica i igra važnu ulogu u smanjenju i ublažavanju siromaštva, sprečavajući socijalnu isključenost i podstičući socijalnu inkluziju. Pravo na socijalnu sigurnost obuhvata pravo na pristup i očuvanje beneficija u novčanom obliku ili u obliku robne pomoći, kako bi se osigurala zaštita, između ostalog, od nedostatka zarade putem rada zbog bolesti, invaliditeta, povrede, nezaposlenosti, starosti, smrti člana porodice, zbog nedostatka sredstava potrebnih da se omogući pristup zdravstvenoj zaštiti, zbog nedovoljne porodične podrške i sl.³⁸

U svijetu se već uveliko pojavljuju novi oblici upravljanja pravima iz dijapazona socijalne sigurnosti, koji se u velikoj mjeri oslanjaju na obradu ogromnih količina podataka iz svih dostupnih izvora, te u svom radu koriste analizu pomoću koje mogu predvidjeti različite rizike. Takođe, sve više se automatizuje donošenje odluka i vremenom se uklanja diskreciono pravo pojedinca koji treba da donese odluku u određenom slučaju. Digitalizacija država u sistemu socijalne sigurnosti svakako treba da služi postizanju cilja u kome bi se osiguralo da svi građani imaju koristi od novih tehnologija, iskuse efikasnije upravljanje i uživaju viši nivo blagostanja. Međutim, često je digitalizacija sistema socijalnih usluga popraćena dubokim smanjenjem ukupnog budžeta tih usluga, sužavanjem baze korisnika, ukidanjem određenih

usluga, uvođenjem zahtjevnih uslova i potpunog preokreta ideje da „država treba biti odgovorna pojedincu”.³⁹

1. DIGITALNA TEHNOLOGIJA, INOVACIJE I REFORME

U svijetu koji se brzo mijenja, dizajn i provođenje programa socijalne sigurnosti mora se prilagoditi trendovima na tržištu i riješiti praznine u socijalnoj zaštiti kako bi se osiguralo postizanje održivosti. Zajedno s velikim promjenama, javljaju se i nove potrebe. Shodno tome, kako bi se zadovoljile potrebe građana i kako bi se izbjegla erozija njihovih finansijskih temelja, programi socijalne sigurnosti moraju se prilagoditi novom dobu. Da bi se to učinilo, moraju se prvenstveno reformisati i modernizovati oblasti koje se odnose na socijalnu sigurnost, radne odnose, prikupljanje doprinosa, pružanje usluga i finansiranje.⁴⁰

Na globalnom nivou digitalizacija pozitivno utiče na administrativne aspekte socijalnog osiguranja, pojednostavljivanjem procedura registracije i naplate doprinosa i smanjenjem prevara i grešaka. Istovremeno, pružanje naknada postaje vremenski brže i učinkovitije, povećavajući tako povjerenje ljudi u institucije socijalne sigurnosti. Digitalna tehnologija može stvoriti i ogromne uštede za građane, vlade i preduzeća smanjenjem transakcijskih troškova, povećanjem efikasnosti i pokretanjem inovacija u pružanju usluga, posebno prema najsiromašnijim i najugroženijim grupama u društvu. Takođe, sistemi digitalnog identiteta mogu poboljšati upravljanje, povećati finansijsku inkluziju, smanjiti nejednakost među polovima i povećati pristup zdravstvenim uslugama i mrežama socijalne sigurnosti za siromašne. Međutim, postoje i mogući rizici, kao što su oni povezani sa socijalnim isključivanjem, problemima pretjerane obrade podataka povezanih sa pravom na

³⁸ Senad Jašarević, *Socijalna sigurnost i socijalna država*, [Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad: 2009], stranice 154-155; Committee on Economic, Social and Cultural Rights, *General Comment No. 19: The Right to Social Security (Article 9 of the Covenant)*, [The United Nations, E/C.12/GC/19: 2008], § 1-3.

³⁹ *Report of the Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights (RSREP)*, [A/74/493: 2019], pages 4-5.

⁴⁰ *SSDA*, page 15.

privatnost, kao i same bezbjednosti i sajber sigurnosti. Kao primjer dodatnih problema se mogu uzeti elektronske platne kartice koje se u određenim državama izdaju primaocima socijalne pomoći. Korisnici tih kartica se često suočavaju s teškoćama pri pristupu i potpunom iskorišćavanju svog prava na socijalno osiguranje, a ponekada su i stigmatizovani jer su kartice jasno prepoznatljive kao veza sa socijalnim primanjima. One često i omogućavaju nadzor podataka o ponašanju od strane vlasti i privatnih aktera, čime se pokreću važna pitanja vezana za ljudska prava, kao što su ona o pravu na privatnost.⁴¹

Uz to, pristup socijalnim uslugama u doba digitalizacije postaje veoma težak za grupe koje su digitalno isključene. Komunikacija koja se ranije odvijala lično, telefonom ili preko razmjene pisama sve se više vrši putem mejlova ili aplikacija za razmjenu poruka i komunikaciju. Zbog toga korisnici imaju poteškoće povezane s nedostatkom pristupa uređajima, internetu i digitalnim vještinama. Uz to, sajtovi na internetu koji se bave nekom vrstom edukacije ili zvanični državni sajtovi, nekada mogu stvoriti zabunu i zamagliti prave odluke, čime se podriva pravo građana da razumiju i žale se na odluke koje utiču na njihova socijalna prava. Poseban problem predstavlja i učitavanje određenih sajtova na različitim uređajima, pri čemu određene informacije ostaju skrivene od korisnika.⁴²

Digitalne tehnologije imaju ogromnu mogućnost da osiguraju brojne prednosti u poštovanju socijalnih prava. One to već čine za one koji su ekonomski sigurni i mogu si npr. priuštiti plaćanje novih usluga. Međutim, za pravilno iskorišćavanje tehnološkog potencijala za stvaranje bolje pozicije za manje imućne članova društva, potrebne su duboke promjene u postojećim politikama. Zato bi organi vlasti u BiH morali da iniciraju odgovarajuće fiskalne politike i podsticaje, kao i regulatorne inicijative, pokazujući istinsku posvećenost dizajniranju *digitalne države blagostanja* u okviru nastojanja da se postigne što veća digitalna uključenost korisnika socijalnih usluga i da se tako osigura i pristojan životni standard. Međutim, sa ovakvom postavkom stvari u društvenom i političkom životu, to je iluzorno očekivati, jer se i trenutno digitalizacija socijalnih usluga u BiH odvija veoma sporo, a zbog neuvezanih evidencija ne zna se ni kakve su potrebe građana. Dokaz za nemar javnih vlasti je i to što BiH na cjelokupnoj teritoriji nije izradila ni odgovarajuću socijalnu kartu, te se ne zna tačno sa kakvim se sve problemima i u kom obimu suočavaju građani i koje su

socijalne potrebe stanovništva. Socijalne karte, ili bolje rečeno „sociološka istraživanja“ se izrađuju u manjim jedinicama, kao što su opštine ili kantoni, pa tako pojedinci sa istim socijalnim potrebama, u praktičnom djelovanju vlasti bivaju diskriminirani, zavisno od ličnog umijeća ili mjesta u kome žive, dobijajući potpuno različit nivo pomoći i pored toga što su u istom socijalnom statusu.⁴³

Kada se tome doda i slabo postojeći sistem *e-uprave* i to da prosječan stanovnik BiH za dobijanje određenih usluga ili dobijanje dokumenata mora da provede sate i sate u fizičkim prostorijama javne vlasti (ovjeravanje dokumenata, platne liste, dobijanje uvjerenja, itd.), uz popunjavanje često komplikovanih formulara, jasno je da BiH veoma sporo ide ka digitalizaciji javnih usluga, a samim tim i digitalizaciji u oblasti socijalne sigurnosti.

2. OPOREZIVANJE

Pored reformi u pružanju usluga, neophodno je i osiguravanje pravilnog oporezivanja u digitalnom dobu kako bi se zajemčio inkluzivan rast i preraspodjela bogatstva. Kada bi se zatvorile rupe koje omogućavaju multinacionalnim kompanijama i digitalnim platformama da poreze plaćaju tamo gdje je poreska politika pogodnija, nastao bi mnogo učinkovitiji sistem socijalne sigurnosti za digitalne radnike. Izbjegavanje plaćanja poreza u jednoj zemlji nije samo pitanje za BiH, nego je to i globalni izazov koji proizlazi iz digitalizacije.⁴⁴

Naplata doprinosa od digitalnih platformi uspješno je uvedena u nekim zemljama na dobrovoljnoj osnovi, poput Singapura, gdje određene platforme dobrovoljno doprinose institucijama socijalnog osiguranja ili u Francuskoj, gdje radnici na digitalnim platformama mogu ovlastiti platforme da daju izjave o prihodu i da u njihovo ime doprinose institucijama za socijalno osiguranje. Privatne osiguravajuće kompanije takođe mogu nuditi proizvode posebno prilagođene potrebama radnika na digitalnim platformama u dogovoru sa samim platformama. U tom smislu, partnerstvo *Axa-Uber* predstavlja pilot projekat koji pruža vozačima *Ubera* širom Evrope, između ostalog, pravo na hospitalizaciju, naknadu za bolest i povredu i roditeljske benefite.⁴⁵

⁴¹ SSDA, page 15; RSREP, pages 6-7, 10.

⁴² RSREP, pages 11, 15.

⁴³ Uroš Vukić, *Socijalna karta nasušno potrebna Srpskoj*, [Nezavisne novine: 2019, (dostupno na: <https://www.who.int/bulletin/volumes/98/4/19-235358/en/>, pristupljeno: 1/11/2020 u 10.53)].

⁴⁴ SSDA, page 19; RSREP, page 12.

⁴⁵ *Partner Protection Insurance with AXA XL*, [Uber: 2019, (dostupno na: <https://www.uber.com/gb/en/drive/insurance/>, pristupljeno: 1/11/2020 u 10.53)]; SSDA, page 16.

U BiH se o ovim problemima ne razmišlja na pravilan način i sve se svodi na to da se npr. cjelokupan teret doprinosa često svali na pojedinca (frilensera), čime mu se može ugroziti životni standard i egzistencija. Na potrebe digitalnih radnika se obraća veoma malo pažnje i time javni organi praktično pokazuju da nemaju namjeru da u potpunosti osiguraju svim građanima pogodnosti iz socijalne sfere.

3. DONOŠENJE ODLUKA

Procesi digitalizacije kroz upotrebu algoritama i AI u budućnosti će igrati sve veću ulogu u automatizovanom donošenju odluka. Pri tome postoji velika bojazan da će doći do birokratizacije cjelokupnih procesa i udaljavanja od prava na socijalnu sigurnost. Lako se dešava da država u digitalnom dobu u okviru svojih usluga polazi od toga da pojedinci „nisu nositelji prava već samo podnosioci zahtjeva”. Tako, pri podnošenju zahtjeva ljudi moraju uvjeriti donosiocje odluka da su zaslužni, da zadovoljavaju kriterijume prihvatljivosti, da su ispunili propisane obaveze i da nemaju drugih sredstava za život. Uz to, pri digitalizaciji se polako ide ka tome da se mnogo toga mora obaviti elektronskim putem, bez obzira na vještine pojedinca u toj oblasti.⁴⁶

Postupak utvrđivanja podobnosti za određeno pravo se lako može transformisati u elektronski postupak pitanja i odgovora koji gotovo neizbježno dovodi u još lošiji položaj ionako ranjive osobe. Način komunikacije preko digitalnih platformi može biti dehumanizovan i ne ostavljati dovoljan prostor za značajna ispitivanja ili pojašnjenja. To može dovesti i do toga da „digitalna država” u svom sistemu socijalne sigurnosti uključuje različite oblike rigidnosti i robotsku primjenu pravila. Uz to, uvođenje različitih tehnologija koje eliminišu direktnu komunikaciju sa ljudima može poboljšati efikasnost i pružiti druge prednosti, ali ne mora nužno biti zadovoljavajuće za pojedince koji su u situacijama posebne ranjivosti. Digitalne usluge mogu da u priličnoj mjeri eliminišu veliki dio ljudske interakcije i saosjećanja, koje su često neophodne komponente u pružanju njege i pomoći koja je potrebna nekim primaocima socijalne pomoći. Zato se osiguravanje ovog prava ne smije temeljiti na pretpostavci da za svaki problem uvijek postoji tehnološko rješenje.⁴⁷

Pored toga, osobe koje dolaze iz ugroženih kategorija stanovništva i oni koji su digitalno isključeni uglavnom nisu uključeni u razvoj sistema IKT, a stručnjaci za IKT često su loše opremljeni da predviđaju vrste problema

koji će vjerovatno nastati. Nerijetko se prenebregavaju sve potrebe razumnog prilagođavanja koje imaju npr. osobe sa invaliditetom, fizički radnici ili ljudi koji imaju nizak nivo digitalne pismenosti.⁴⁸

Kako BiH kaska za digitalizacijom socijalnih usluga, sva ova pitanja su tek pred njom. Gledajući dosadašnji odnos javnih vlasti prema korisnicima, postoji velika bojazan da će se pri kreiranju digitalnih usluga, više pažnje obraćati na to ko će dobiti tender za izradu aplikacije, koliko će on biti plaćen i ko će sve još moći da se politički uključi u taj proces, nego što će se pažnja posvetiti istinskim potrebama korisnika.

4. BUDUĆNOST SOCIJALNIH USLUGA

Nema sumnje da će budućnost socijalnih usluga biti integralno povezana s digitalizacijom i primjenom AI. Ipak, digitalne tehnologije u okviru ostvarivanja ekonomsko-socijalnih prava većinom nisu samo neizbježni rezultat naučnog napretka, već odražavaju i politički smjer u kojem se država kreće. Ono što se ne smije dopustiti pri uključivanju digitalnih usluga je da se poštuje samo logika tržišta, jer ona često zanemaruje poštovanje ljudskih prava, pa zbog gledanja ka suštom profitu, može da se desi pristranost i diskriminacija. Oni koji projektuju sisteme u digitalnom društvu, bez obzira koliko su predani određenim vrijednostima, ipak te sisteme oblikuju na osnovu pretpostavki i odabira koje imaju kroz životno iskustvo. Prediktivna analitika, algoritmi i drugi oblici AI mogu lako pogoršati pristranost koja postoji u postojećim politikama, a ugrađeni oblici diskriminacije mogu ugroziti pravo na socijalnu zaštitu grupa i pojedinaca. Zato je potrebna stalna revizija i nadzor u cilju osiguravanja da se različita pitanja povezana sa ljudskim pravima adekvatno uzmu u obzir, uz konstantne napore da se otklone pristranosti. Javnost, a posebno ona koja je direktno zahvaćena sistemom socijalne sigurnosti, mora biti u stanju razumjeti i procijeniti politike koje su zakopane u algoritme. Do danas je zapanjujuće malo pažnje posvećeno načinima na koje bi nove tehnologije mogle transformisati socijalnu državu nabolje. Polazna osnova bi svakako trebalo da bude kako se postojeći ili prošireni budžeti socijalne pomoći mogu transformisati tehnologijom, kako bi se osigurao viši životni standard za ugrožene. Uz to je neophodno naći i implementirati nove načine zbrinjavanja i povećati efikasnost tehnika za zadovoljavanje potreba onih koji se bore za ulazak ili ponovni ulazak na tržište rada.⁴⁹

⁴⁶ RSREP, page 16.

⁴⁷ RSREP, page 17.

⁴⁸ RSREP, page 16.

⁴⁹ RSREP, pages 21-23.

5. PENZIJSKO-INVALIDSKO OSIGURANJE

Proces tranzicije iz socijalističkog u kapitalističko društveno-ekonomsko uređenje je u BiH bio naročito bolan, te u njoj tranzicioni period nikada nije do kraja sproveden. Posljedice koje je ta tranzicija izazvala naročito jasno su vidljive u oblasti današnjeg nepostojanja istinske socijalne pravde niti države koja ide ka tome da postane država blagostanja.

Sistem obaveznog penzijsko-invalidskog osiguranja koji je formiran na bazi međugeneracijske solidarnosti postao je jedan od najvećih gubitnika tranzicije. Rupe u ovom sistemu u BiH su toliko velike da se opravdano postavlja pitanje da li je i do kada je takvo stanje uopšte održivo. Popunjavanje tih rupa budžetskim sredstvima nije trajno rješenje, a njegova neodrživost u današnjem obliku je sasvim očigledna pa je stoga razumljiv strah da se u budućnosti može očekivati potpuni kolaps. U svojim postavkama ovaj sistem predviđa da je broj radnika koji uplaćuju doprinose u fond višestruko veći od broja korisnika tog fonda. U tom slučaju je priliv novca dovoljan da fond servisira isplate svim korisnicima, a da na raspolaganju ima i određenu preostalu količinu novca koju može iskoristiti za ulaganja na tržištu kapitala kako bi se ostvarila dodatna dobit. Problemi nastaju ukoliko dođe do smanjenja broja zaposlenih a povećanja broja korisnika usluga fonda. Upravo takvo stanje danas proživljavaju fondovi penzijsko-invalidskog osiguranja u BiH. Broj onih koji uplaćuju sredstva u fondove nije ni izbliza dovoljan da bi obaveze koje fond ima prema svojim korisnicima bile redovno servisirane. To je očigledna posljedica visoke stope nezaposlenosti koja je svojstvena zemljama u kojima je privreda devastirana i koje prolaze duge periode ekonomske stagnacije.

Novo digitalno tehnološko doba pruža velike mogućnosti za popravljavanje ekonomske „krvne slike“ u državama u kojima je privreda na niskom nivou razvoja. Uskakanje u taj brzi voz tehnoloških promjena i inovacija može biti izlaz iz turobne ekonomske stvarnosti. Nove mogućnosti za zaposlenje, lakši pristup znanju koje može biti iskorišćeno za pokretanje zajedničkih ili sopstvenog biznisa, tehnološka rješenja koja mogu povećati efikasnost i rentabilnost proizvodnih procesa u raznim granama privrede, samo su neke od novih mogućnosti koje mogu pokrenuti točak ekonomskog razvoja.

Ipak, napredak na polju ponude radnih mjesta na tržištu rada ne mora nužno dovesti do popravljanja situacije u pogledu održivosti sistema penzijsko-invalidskog osiguranja. Dobar dio novih oblika zaposlenja je zasnovan na *freelance* osnovi i podrazumijeva neobavezni rad. Koliko god da je jaka namjera da se takav vid djelatnosti uvede u neke do sada poznate okvire u radnopravnoj oblasti, jasno je da budućnost donosi jednu novu realnost

u kojoj će veza između poslodavca, radnika i radnog mjesta biti vrlo labava, a sa tim će u korak ići i manje uplaćivanje sredstava u fondove. Nažalost, kao što smo naprijed naveli, institucije u BiH nemaju previše sluha za inovacije i koračanje ka digitalnom dobu. U takvoj postavci stvari, situacija će postati još teža za trenutni sistem penzijsko-invalidskog osiguranja. Ovo je poseban problem jer se propisi ne usaglašavaju sa potrebama vremena, pa tako ni digitalni radnici nemaju pretjerane beneficije kojima bi se postigla mogućnost njihovog redovnog uplaćivanja obaveza u fondove. U nekim slučajevima radnik se jednostavno ne nalazi u sistemu zbog toga što nema priznat status radnika ili ima „virtuelnog“ poslodavca. Takođe, nekada zarada koju pojedinac ima nije dovoljna da bi bez problema mogao da samostalno plaća doprinose.

Velike reforme javnih fondova kao i privatni dobrovoljni penzioni fondovi predstavljaju rješenja koja se nameću kao logične opcije kada je u pitanju pronalazak alternative za dosadašnji sistem obaveznih doprinosa koji se uplaćuju u javne penzione fondove. Međutim, za to je svakako potrebno i iskorišćavanje svih mogućnosti digitalnog doba, pomoću kojih se troškovi održavanja sistema, rada i radnih odnosa mogu umnogome redukovati.

6. LIČNI PODACI

Institucije socijalne sigurnosti ne mogu funkcionisati bez pristupa ličnim podacima. One pohranjuju velike količine ličnih podataka kao dio njihovog svakodnevnog poslovanja. Iste te informacije mogu se koristiti za stvaranje usluga s dodatnom vrijednošću, poboljšanje dizajna programa, pa čak i predviđanje koristi u budućnosti. Obrada podataka mora uvijek poštovati principe zakonitosti, pravičnosti i transparentnosti i podložna je pristanku u trenutku prikupljanja. Ipak, uvijek postoji mogućnost zloupotrebe podataka, pogotovo u digitalnom okruženju, na onim mjestima koja imaju slabiju zaštitu. Zato se u domenu AI aplikacija očekuju značajna poboljšanja u pogledu sigurnosti podataka. Međutim, u njihovoj implementaciji mora se poštovati „pravo da se ne podliježe odluci koja se temelji isključivo na automatizovanoj obradi“ u pogledu performansi na poslu, ekonomske situacije, zdravlja, interesa, pouzdanosti... određene osobe. Primjena AI i automatizacije uz konstantne inovacije, mora uvijek da ide u korak sa poštovanjem ljudskih prava, a pristup prema ljudima svakako mora biti humano usmjeren, i zasnovan na poštovanju građanskih, političkih, kulturnih, ekonomskih i socijalnih prava svih građana.⁵⁰

V

SINDIKALNO ORGANIZOVANJE U ERI „SLOBODNJAŠTVA“

Svako ima pravo da, radi unapređenja i zaštite svojih ekonomskih i socijalnih interesa, između ostalog, osniva sindikate i pristupi sindikatu po svom izboru i da slobodno bira predstavnike u sindikatu. Sindikati imaju pravo na organizovanje svog upravljanja i djelatnosti i formulisanje akcionog programa, da sastavljaju sopstvena pravila po svojoj želji i bez uticaja javnih vlasti, kao i da kolektivno pregovaraju. Uz to postoji i pravo na štrajk u skladu sa domaćim zakonima.⁵¹

Sindikalno organizovanje se doskora smatralo kao *conditio sine qua non* u oblasti radnih odnosa, pogotovo u vremenu kada nije postojao nijedan veći privredni subjekat a da nije imao aktivan sindikat. Uloga takvih organizacija u zaštiti i promovisanju radničkih prava je bila ogromna. Sama svrha osnivanja i ustrojstvo sindikalnih organizacija je pokazivalo da radnici zaštitu svojih prava ne mogu prepustiti poslodavcima u ruke jer ih u praksi onda ne bi ni imali. Interesi poslodavaca i radnika su u tom dijelu u potpunoj koliziji pa je stoga razumljivo zašto su radnici zaštitu svojih zakonom određenih prava shvatali krajnje ozbiljno.

U današnjem dobu ubrzanog društvenog napretka, zajedno sa karakterom radnih odnosa, počeo je da se mijenja i karakter sindikalnog organizovanja. Može se reći da je još ranije, sa promjenom društveno-političkih odnosa i prelaskom iz socijalističkog u kapitalističko uređenje, značaj sindikata počeo da opada. Direktan uzrok za to je prestanak postojanja velikih industrijskih kombinata koji su bili osnov privrede u ranijem ekonomskom sistemu. Gašenjem velikim privrednih sistema gasili su se jedan za drugim i veliki granski sindikati. To usitnjavanje je dovelo do gubitka uticaja koji su sindikalne organizacije ranije imale. Sindikati sa malim brojem članova i bez jakih ličnosti na mjestu sindikalnih vođa nisu mogli da

ostvare uticaj na procese rada u onoj mjeri u kojoj je to ranije bilo moguće.

Na to se nadovezala pojava novih radnih mjesta koja u ranijem, gotovo isključivo industrijskom sistemu, nisu postojala. Uz njih su došli i novi načini obavljanja poslova. Umjesto velikih proizvodnih hala i hangara, težište privrednih aktivnosti se počelo pomjerati na mala preduzeća, a sve veći procenat radnika za mjesto rada je imao digitalno okruženje. Ova svojevrsna „decentralizacija“ je dovela do toga da istinsko sindikalno organizovanje ostane izvan fokusa digitalnih radnika.

Pojaва *freelance* poslova je pogotovo dovela u pitanje značaj sindikata, jer je zaštita prava radnika putem klasičnih sindikata do sada bila relativno nespojiva sa ovim novim vidom rada. Teško je bilo zamisliti da bi radnici koji rade za istog poslodavca a pri tome se nalaze na različitim krajevima svijeta, mogli uopšte pronaći bilo kakav način da se organizuju u organizaciju koja bi imala ustrojstvo i karakter sindikata. Već na prvoj prepreci u vidu pravne nadležnosti za osnivanje takve organizacije, pojavili bi se ozbiljni problemi.

Čak i pri osnivanju takvog sindikata, postavlja se pitanje čime bi se on bavio. Obavljanje poslova od kuće je u današnjem digitalnom dobu vrlo česta stvar. U toj situaciji nema mjesta za pritisak na poslodavca u cilju popravljanja uslova rada na radnom mjestu jer je ono različito za svakog radnika. Upravo takvi pritisci na poslodavce su bili jedna od glavnih aktivnosti sindikalnih organizacija. Bez toga, gubi se i važan dio svrhe njihovog postojanja. Pritisci sindikata na organe vlasti s ciljem unapređenja propisa iz oblasti radnih odnosa bi takođe bili ograničeni. Svaki radnik koji radi u jednoj državi podliježe pod jurisdikciju te države, čija se radnopravna legislativa razlikuje od druge države pod čiju jurisdikciju podliježe njegov radni kolega. U takvim okolnostima je nemoguće izvršiti bilo kakav organizovan pritisak na organe vlasti bilo koje države. Države bi se oglašivale na primjedbe koje bi im došle od strane radnika iz drugih država, bez obzira što bi se tu radilo o licima koja

⁵¹ *Freedom of Association and Protection of the Right to Organise Convention (No. 87)*, [International Labour Organisation, San Francisco: 1948], Article 2-3; *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, [Council of Europe, Rome: 1950], Article 11.

obavljaju posao kod istog poslodavca, pa čak i u situaciji da se radi o poslodavcu sa sjedištem na teritoriji te države. Zbog toga bi svaki pokušaj organizovanog pritiska *freelance* radnika iz različitih država na organe vlasti u nekoj drugoj stranoj državi, iako bi imao elemente radničke solidarnosti, vjerovatno ostao bez opipljivog efekta.

Uloga sindikata u ostvarivanju kolektivnih radnih prava bi, takođe, bila vrlo teško ostvariva. Zaključivanje kolektivnih ugovora zaposlenih sa poslodavcem predstavlja nemoguć scenario u oblasti *freelance* poslova (pogotovo u BiH), jer ni pojedinačni ugovori o radu često nisu zaključeni na standardan način koji je svojstven klasičnim radnim odnosima. Sa druge strane, pitanje ovlašćenja i pravne legitimacije za zaključivanje nekog takvog kolektivnog ugovora u ime radnika je vrlo problematično i teško je naći adekvatno rješenje.

Gubitak značaja sindikata u glavnim pitanjima u okviru novih oblasti radnih odnosa trebalo bi da za posljedicu ima njihovo preispitivanje i usklađivanje sa potrebama digitalnog svijeta. Zaista je teško zamisliti tradicionalne sindikalne organizacije kao bitan faktor u nekoj budućoj privredi pretežno zasnovanoj na digitalnim tehnologijama. Ta, ne tako daleka budućnost, sasvim izvjesno će poznavati neki vid organizovanja radnika ali to sigurno neće biti sindikati u klasičnom i do sada poznatom smislu.

Naznake tog novog vida organizovanog djelovanja radnika mogli smo vidjeti u Republici Srbiji i BiH kada su *freelance* radnici organizovano protestovali protiv uvođenja poreskih i drugih nameta na prihode koje ostvaruju u okviru obavljanja posla na takav način. Najčešće platforme za artikulisanje tog protesta su bile društvene mreže pomoću kojih su mogli da svoju poruku i protest prezentuju velikom broju ljudi. Taj primjer je pokazao da će budući radni odnosi zasnovani na postulatima modernog digitalnog doba, prije ili kasnije izroditi novi vid kolektivne borbe za prava radnika. Protesti radnika sa gradskih trgova i fabričkih posjeda se polako sele u virtuelni svijet i na „virtuelne trgove“. Iako se radi o, na prvi pogled, potpuno različitim pojavama, princip koji iza njih stoji je zapravo vrlo sličan. Prezentovati problem što većem broju ljudi, poslati im poruku i ubijediti ih u ispravnost svojih stavova i na taj način ih pridobiti za „svoju stvar“, a onda taj pritisak javnosti usmjeriti na donosiocje odluka kako bi promijenili stav i uvažili primjedbe u vezi određenog pitanja. Naravno da sindikalno djelovanje usmjereno na „stvari svijet“ neće u potpunosti nestati, ali je jasno da će nove tehnologije, digitalni svijet i generacije koje odrastaju u njemu, stvoriti nove forme budućeg radničkog organizovanja za zaštitu ljudskih prava.

Pored toga, klasični sindikati su trenutno u velikoj mjeri součeni i sa novim izazovima u pogledu očuvanja poslova svojim članovima, s uplitanjem automatizacije i zamjene ljudi mašinama na radnim mjestima. U digitalnom društvu tako dio radnika nema neophodnu sigurnost u svoj posao, a sindikati se od poslodavaca, po ustaljenom obrascu, doživljavaju kao prijetnja. Opravdanje postojanja sindikata će uvijek biti kršenje radničkih prava i potlačenja i eksploataisana radna snaga, bila to ona koja radi u fabrikama ili ona koja radi od kuće na digitalnim platformama. Sama otpornost sindikata da prežive prethodna turbulentna vremena i otpor poslodavaca u prethodnom periodu, trebalo bi da posluži i kao ideja vodilja ka prilagođavanju izazovima digitalnog doba.⁵²

⁵² Murad Salman Mirza, *How Unions Can Survive the Digital Age*, [TLNT: 2020, (dostupno na: <https://www.tlnt.com/how-unions-can-survive-the-digital-age/>, pristupljeno: 1/11/2020 u 10.53)].

VI

ZAŠTITA DJETETA U DIGITALNOM OKRUŽENJU

Jedan od velikih izazova na koji društvo treba da odgovori jeste zaštita pripadnika ranjivih kategorija u digitalnom okruženju. Izloženost djece opasnostima koje donose nove tehnologije povećava njihovu ranjivost, posebno u osjetljivim periodima razvoja kao što je pubertet. Nesporna je činjenica da mnoga djeca koriste napredne tehnološke alate kao što su pametni telefoni ili tableti, i da to rade u sve ranijoj fazi života. Članovi porodice olakšavaju prodor tehnologije u život djece tako što u svojoj svakodnevici neizostavno koriste razna digitalna pomagala. Na taj način djeca usvajaju obrasce ponašanja i uče da koriste digitalne alate kroz posmatranje starijih članova njihovih užih društvenih zajednica.

Mnogo je opasnosti kojima su djeca izložena kada pristupaju internetu. Neke od njih spadaju u domen socijalnih i ekonomskih prava, a druge u domen drugih prava (oblici nasilja kao što su *cyberbullying*, *grooming*, *sexting*, *sextortion*, *itd.*).⁵³ Za otklanjanje tih opasnosti više nije dovoljno da imate dobru antivirusnu zaštitu i da ograničite pristup određenim stranicama. Pametni telefoni i društvene mreže su iz korijena promijenili stvari. Neuporedivo manje je vidljivo šta dijete radi na telefonu u poređenju sa starim video igricama na konzoli koja je povezana sa televizorom u dnevnoj sobi.

U novoj eri, digitalne platforme kao što su *YouTube*, *Instagram*, *TikTok* i sl. pružaju i nove prilike za mladu generaciju, koja veoma često nije ni punoljetna. Razvojem društvenih mreža i influencerske kulture, mladi ljudi koji praktično rade na tim platformama postaju nova vrsta frilensera, koja u potpunosti odrasta i živi u digitalnom svijetu, ali i koja nije u potpunosti upoznata sa svim pravima i obavezama na koje nailazi i koja veoma lako može biti ekonomski eksploatisana. Posebna pitanja se postavljaju sa poštovanjem njihovih dječijih prava, pogotovo za one koji veoma rano počinju snimati i montirati klipove ili dorađivati fotografije za ove platforme.

⁵³ Elmedin Muratbegović et al., *Smjernice za postupanje u slučaju nasilja nad djecom u digitalnom okruženju u Bosni i Hercegovini*, [Međunarodni forum solidarnosti – EMMAUS, Sarajevo: 2017], stranice 32-47.

1. SEKSUALNO ISKORIŠĆAVANJE I ZLOSTAVLJANJE

Djeca u digitalnom okruženju u sve većem broju slučajeva postaju žrtve seksualnog iskorišćavanja i eksploatacije djece, zbog, između ostalog, socijalnog statusa u kojem se nalaze. Djevojčice su češće žrtve zlostavljanja, a tačan broj djece koja su doživjela seksualno iskorišćavanje i zloupotrebu nije poznat, jer postoji visoka stopa neotkrivenih slučajeva. Uslovi za zlostavljanje djece su mnogo pogodniji od uslova za izvršenje nekog konvencionalnog zločina poput imovinskih delikata, jer u digitalnom dobu postoje, između ostalog, mnogo pristupačniji alati za sprovođenje zločina.⁵⁴

U društvu koje je digitalizovano, djeca ispod tri godine već po prvi put počinju da koriste IKT, a već u devetoj godini života su korisnici interneta. Međutim, predmet informatike, u kome se i inače veoma malo pažnje posvećuje sigurnosti na internetu, počinje se izučavati tek u starijim razredima osnovne škole. Djeca se u velikom broju slučajeva nalaze na društvenim mrežama, iako ne posjeduju znanje o rizicima koji postoje na njima, niti znaju kako se zaštititi od tih rizika. Djeca tako na uvid javnosti daju svoje podatke i adrese, škole koju pohađaju i detalje o tome šta vole na društvenim mrežama i stranicama na internetu, razmjenjuje svoje lične fotografije i fotografije svojih prijatelja, dopisuju se sa nepoznatim licima, a nekada i pristaju na sastanak uživo sa nepoznatima osobama, koje su „upoznala“ preko društvenih mreža. Uz to, prema određenim istraživanjima, svako peto dijete ne zna kako promijeniti postavke privatnosti na društvenim mrežama, a svako

⁵⁴ Srđan Vujović, *Seksualno iskorišćavanje i zlostavljanje djece u digitalnom okruženju: Intenzitet rizika, težina posljedice i adekvatna reakcija u BiH (Policy brief) (SI2D)*, [Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/334680541_Seksualno_iskorišćavanje_i_zlostavljanje_djece_u_digitalnom_okruženju_Intenzitet_rizika_tezina_posljedice_i_adekvatna_reakcija_u_BiH_Policy_brief, pristupljeno: 1/11/2020 u 10.53], stranice 1-2; Almir Maljević et al., *Međunarodna studija o samoprijavljenom prestupništvu djece u Bosni i Hercegovini: Izvještaj za stručne radnike iz oblasti zaštite djece*, [Centar za istraživanje politike suprotstavljanja kriminalitetu, Sarajevo: 2017], stranice 28-36.

četvrto ne zna kako naći informacije o sigurnoj upotrebi interneta. Pri tome, počinioci zlostavljanja naročito ciljaju djecu iz siromašnih porodica, kojih u BiH ima mnogo, računajući na njihov socijalni status, pa u takvom okruženju djeca lako postaju meta internet predatora. Oni koji bi trebalo da pružaju zaštitu djeci, „prije svih su to njihovi roditelji i nastavnici, u pravilu nemaju adekvatna znanja o rizicima u digitalnom okruženju. Nedostatak znanja roditelja otežava njihovu kontrolu nad djecom. Tako samo mali broj roditelja zna šta im djeca rade kada su na internetu.“. Predatori u određenim slučajevima djeci nude novčana sredstva ili poklone u zamjenu za pornografski materijal, iskorišćavajući njihov socijalni položaj.⁵⁵

Izvršioци seksualnog iskorišćavanja i zlostavljanja djece u velikom broju slučajeva su osobe, sa veoma različitim nivoom obrazovanja, statusom u društvu i sl., te se ne može napraviti klasičan profil izvršioca zlostavljanja. Pored nemogućnosti sastavljanja profila, u BiH, pored neujednačenosti zakona u određenim dijelovima zemlje, postoji i nedostatak tehničkih kapaciteta i znanja od strane policijskih organa, da bi otkrili izvršiце ovih djela. U digitalnom okruženju lako je prikrivati stvarni identitet, „birati potencijalne žrtve, pratiti njihovo ponašanje i kretanje u digitalnom okruženju, pa na kraju i u realnom tj. fizičkom svijetu.“ Uz to, pored informacija koje djeca samovoljno otkrivaju na društvenim mrežama, do njihovih podataka se može doći i na druge načine, kao što su zvanične baze podataka, preko npr. školskih servera u BiH, koji uglavnom nisu zaštićeni na najbolji način. Ni sami pružaoci internet usluga u BiH nemaju razvijena pravila ponašanja koja su usmjerena ka zaštiti djece na internetu, niti su međusobno organizovani u tom pogledu, što stvara dodatne probleme za sprečavanje zlostavljanja djece na internetu.⁵⁶

Takođe, veoma je bitno spomenuti i ulogu tzv. „tamnog interneta“ (*Dark Web*) u seksualnom iskorišćavanju na internetu. *Dark Web* predstavlja hiljade internetskih stranica koje koriste različitu enkripciju i alate za anonimnost i koje se ne mogu pronaći ili posjetiti pomoću tradicionalnih internet pretraživača. Veoma se često koristi za postavljanje dječije pornografije, kao i za plaćanje za nju, a zahtijeva specifičan softver, konfiguraciju ili odobrenje za pristup.⁵⁷ U

javnosti u BiH se o njemu priča većinom u stručnim krugovima, dok se opasnosti koje se nalaze na njemu, uglavnom ne otkrivaju niti otklanjaju.

Kao akteri koji moraju da se suprotstave zlostavljanju djece u digitalnom okruženju prije svega se pojavljuju zakonodonosioци, organi koji sprovode zakone, obrazovne i zdravstvene ustanove ali i privatni sektor. Bez međusobne povezanosti, koja je zasnovana na integraciji i poštovanju prava djeteta u svakodnevici i mnogo veće posvećenosti predupređivanju i otklanjanju opasnosti za djecu u BiH, ne može se napraviti sigurno digitalno okruženje.⁵⁸

U zaštiti dječijih prava, veoma je važno i pravilno edukovati djecu, uporedo sa omogućavanjem pristupa tehnološkim uređajima i internetu. Ključni dio te edukacije je pružanje pravih informacija pomoću kojih će shvatiti da internet nije nikakva čarobna pojava bez dodira sa stvarnim svijetom već da iza njega stoje stvarni ljudi. Pravilno shvatanje te činjenice od strane djeteta je polazna osnova za samostalno prepoznavanje opasnosti i rizika kojima će biti izloženo kada koristi neko od tehnoloških čuda savremenog svijeta.

Naravno, poboljšanje socijalnog položaja određenog broja djece bi takođe uspješno uticalo na to da se preduprijedi njihova digitalna eksploatacija i baš na tom polju država najviše pada na ispitu, jer ne čini dovoljne napore da iskorijeni siromaštvo u kojem se nalaze mnoge porodice i djeca u BiH.

⁵⁵ Sunethra Sathyanarayanan, *Pregled stanja – Izvještaj o obimu, predmetu i kontekstu seksualnog iskorišćavanja djece*, [ECPAT International: 2018], stranice 7-8; *SIKD*, stranice 1-2.

⁵⁶ *SIKD*, stranice 2-4.

⁵⁷ Matt Egan, *What is the Dark Web, What's on it & How to Access it*, [Tech Advisor: 2019, (dostupno na: <https://www.techadvisor.co.uk/how-to/internet/dark-web-3593569/>, pristupljeno: 1/11/2020 u 10.53)]; Andy Greenberg, *Hacker Lexicon: What Is the Dark Web?*, [Wired: 2014, (dostupno na: <https://www.wired.com/2014/11/hacker-lexicon-whats-dark-web/>, pristupljeno: 1/11/2020 u 10.53)]; Mark Ward, *Tor's Most Visited Hidden Sites Host Child Abuse Images*, [BBC: 2014, (dostupno na: <https://www.bbc.com/news/technology-30637010>, pristupljeno: 1/11/2020 u 10.53)].

⁵⁸ Predrag Puharić, *Smjernice za društveno odgovorne informacijsko-komunikacijske kompanije u oblasti zaštite djece od seksualnog iskorišćavanja i zlostavljanja*, [Save the Children in North West Balkans, Sarajevo: 2019], stranica 16.

ZAKLJUČAK

Kada pričamo o ekonomskim i socijalnim pravima u digitalnom dobu, sasvim je jasno da u cilju njihovog punog uživanja, država mora da konstantno reformiše i gradi nove oblike socijalne politike. Socijalna politika kao svoj fundamentalan dio treba da prihvati inovacije i stvaranje pozitivne razlike u odnosu na postojeće stanje. Digitalne tehnologije mogu da odigraju veliku ulogu u tom napretku otvarajući novo i naizgled neograničeno polje inovativnih poslovnih strategija. To uključuje djelimično ili potpuno odbacivanje tradicionalnih postulata prethodnih industrijskih revolucija i koraćanje u korak sa vremenom. Generalni zaključak je da je potrebno bolje regulisati i koristiti digitalne tehnologije kako bi se osiguralo puno poštovanje ljudskih prava.

Internet kao globalna mreža, brze digitalne komunikacije, AI, društvene mreže i drugi slični produkti savremenog tehnološkog doba glavni su alati moderne digitalne ekonomije i rastućih privrednih aktivnosti u tom segmentu. U digitalnom prostoru pojedinci, pokretači različitih biznisa, ali i socijalni preduzetnici treba da koriste sve benefite koje to okruženje nudi i da putem konstantne edukacije i usavršavanja razvijaju svoje digitalne vještine. Na taj način digitalna tehnologija postaje najmoćniji resurs nove generacije koja će ga koristiti na inovativne načine za rješavanje složenih društvenih problema.

U potpunosti je jasno da su ljudima potrebne različite vještine da bi se prilagodili digitalnom svijetu, od onih kognitivnih, tehničkih i specijalističkih, pa do emocionalnih i socijalnih vještina. Uz njih je neophodna i sposobnost suočavanja s čestim promjenama u digitalnom svijetu. Prilike za obuku moraju biti dostupne svima u okviru cjeloživotnog učenja, a preduzećima bi trebalo pružiti podsticaje za osposobljavanje niskokvalifikovanih radnika. Vlasti bi trebalo da uklone prepreke za učenje odraslih, npr. kroz politike koje podržavaju nove tehnike poput učenja na daljinu uz razvijanje sistema provjere vještina. Takođe bi trebalo da se izvrši revizija i reforma sistema klasičnog obrazovanja kako bi se poboljšala dostupnost, kvalitet i jednakost obrazovanja za mlade. Digitalnu pismenost je potrebno

dosta ojačati u školama, pogotovo u smislu bezbjednog korišćenja interneta, korišćenja relevantnih izvora informacija, prepoznavanja opasnosti, itd.⁵⁹

Da bi se olakšala prilagodljivost i mobilnost radne snage između radnih mjesta i izbjegla dugotrajna nezaposlenost, programi prekvalifikacije i usavršavanja moraju biti dostupni tokom cijele karijere. Što se tiče budućih generacija radnika, ulaganja u obrazovni sistem presudna su u osposobljavanju mladih za kritičko i analitičko razmišljanje, etičku prosudbu, empatiju, znatiželju, kreativnost i socijalne vještine koje su ključne za najbolje korišćenje digitalnih alata. Dakle, razvoj ljudskog kapitala treba se smatrati prioritetom u bilo kojoj dugoročnoj strategiji.⁶⁰

Ljudi koji rade u digitalnoj industriji često imaju nesigurno zaposlenje ili rade u tezgaroškim uslovima, te nemaju beneficije koje dolaze sa sigurnim radnim mjestima. Za njih se postavlja veliko pitanje kako da uživaju puna ljudska prava, pogotovo zato što hibridna priroda rada na digitalnim platformama izlaže digitalne radnike riziku od toga da ne mogu ostvariti sve aspekte ovih prava. Zato postoji velika potreba za pojašnjavanjem njihovog pravnog statusa kroz usklađivanje relevantnih zakona i smanjenja mogućnosti zaobilaženja zaštite radnika. Potrebno je ne samo donošenje novih zakona koji idu u korak s digitalnim razvojem, već i prilagođavanje načina na koji se koriste institucije i procesi, kao i postojanje organa koji kontrolišu moć kompanija. Pravni okvir treba prilagoditi tako da svi radnici imaju pravo na punu socijalnu zaštitu bez obzira na njihov radni status, a finansijski modeli treba da se prilagode novim oblicima rada. U tu svrhu, neophodan je veći stepen saradnje između institucija socijalne sigurnosti, poreskih institucija i privatnog sektora.⁶¹

Dakle, kada je u pitanju socijalna sigurnost, neophodno

⁵⁹ GDPN.

⁶⁰ SSDA, pages 23-24.

⁶¹ Michelle Bachelet, *Human rights in the digital age - Can they make a difference?* (HRDA), [Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights: 2019, (dostupno na: <https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25158&LangID=E> pristupljeno: 1/11/2020 u 10.53)]; SSDA, pages 23-24.

je u praksi ojačati i prilagoditi sisteme socijalne zaštite kako bi odgovarali potrebama sve većeg broja ljudi koji se bave nestandardnim oblicima rada, kao što su npr. frilenserski poslovi. Za to je neophodno, ne samo mijenjati domaće zakone i ostale propise o radu, radnim uslovima, tržištu rada i porezima, nego i donijeti posebne politike koje bi bile fokusirane na zaštitu i ojačavanje specifičnih grupa radnika u digitalnom sektoru, ali i organizovati različite obuke za nezaposlene, radnike u riziku od nezaposlenosti, kao i ostale građane, kako bi i oni mogli dobiti puno uživanje svojih prava u novom dobu. Država se mora direktno uključivati u ova nastojanja i omogućiti građanima da dođu do većeg poštovanja svojih socijalnih prava.

Pored svega, neophodno je i osiguravanje finansiranja sistema socijalne sigurnosti za održivo pružanje usluga. Tamo gdje poslodavci mogu odabrati države s niskim porezom ili u potpunosti izbjeći svoju poresku odgovornost, važno je razviti nove pristupe i saradnje sa drugim državama. Kako se sve više dešava fragmentacija rada, potrebno je ujedno olakšati slobodno kretanje radnika i kontinuitet pokrivenosti. U okviru toga se postavljaju nova pitanja vezana za međudržavnu saradnju i prenosivost prava i naknada i preko granica. U svijetu migracije digitalnih radnika, ovo postaje jedno od glavnih pitanja. U cilju ostvarivanja njihovih prava i preko granica, institucije socijalne sigurnosti trebalo bi da dijele svoje IKT resurse s programima u drugim državama, s ciljem olakšavanja razvoja i primjene jedinstvenih registara i drugih alata potrebnih za efikasnu koordinaciju šema socijalne zaštite. Uz izmjene državnog zakonskog okvira potrebno je dodatno raditi na bilateralnim i multilateralnim sporazumima sa kojima bi se to implementiralo.⁶²

Vlasti u BiH, koje još uvijek ne implementiraju ni izbliza koliko bi trebalo, usluge poput *e-uprave* ili *e-socijalnih usluga*, trebalo bi da svoj pristup pri izgradnji tih usluga usmjere na holističkiji i korisnički usmjereni digitalni pristup (*user friendly*), uz istovremeno poboljšanje javnih usluga koje se mogu dobiti *online*. Vlasti bi kroz različite programe trebalo da osiguraju koherentnu upotrebu digitalnih tehnologija i podataka u svim dijelovima i nivoima vlasti, od opštinskih, preko entitetskih do državnog, kao i da stimulišu inovacije u javnom sektoru uz angažman privrednog i nevladinog sektora.

Vrijednost digitalnih tehnologija za ljudska prava i razvoj je ogromna. Ljudi imaju mogućnost da se povežu i komuniciraju širom svijeta kao nikada prije, a uz to i da se osnaže, informišu i istraže nepoznato. Međutim, ne smije se zanemariti tamna strana. Digitalna revolucija je glavno globalno pitanje ljudskih prava. Njene neupitne

koristi ne ukidaju i rizike i veoma je važno naglašavati da ista prava postoje na internetu i van njega. U pogledu toga, sa napretkom tehnologije, sistemi vještačke inteligencije će u budućnosti sve više da procjenjuju i kategorizuju ljude, izvlačeći zaključke o njihovim fizičkim i mentalnim karakteristikama, predviđajući njihova buduća zdravstvena stanja, pogodnost za posao, čak i vjerovatnost mogućeg zaposlenja. Profili ljudi, „bodovanje“ i „rangiranje“ mogu se koristiti za procjenu podobnosti za zdravstvenu zaštitu, osiguranje i finansijske usluge, ali isto tako i zloupotrijebiti. Ljudi koji su najviše pogođeni kompjuterskim kalkulacijama skoro po pravilu budu oni koji se nalaze na margini društva, kojima se upravo svakodnevno krše njihova ekonomska i socijalna prava. Samo pristup ljudskim pravima koji na ljude gleda kao na pojedinačne nosioce prava, osnažuje ih i stvara pravno i institucionalno okruženje za provođenje njihovih prava u digitalnom dobu, može na adekvatan način riješiti nove izazove.⁶³

Kao bitno pitanje u digitalizaciji nameće se i pravo na privatnost. Lični podaci i analitika podataka postali su jedna od najcjenjenijih roba u današnjem digitalnom svijetu. Kao spremište velike količine podataka, institucije socijalne sigurnosti dužne su zaštititi ove informacije od različitih cyber prijetnji i kršenja privatnosti. Veoma je važno da se razmjena ličnih podataka uređuje transparentnim pravilima, uz izričitu saglasnost i nužnu mjeru zadiranja u privatnost koja stvara opipljive koristi od kvaliteta usluga za korisnike.

U konačnici, treba naglasiti da je BiH država koja u okviru svog sistema nema na pravilan način izvršenu digitalizaciju, pogotovo javnih usluga, i jasno je da joj tek predstoji kompletan ulazak u digitalnu transformaciju. Sajtovi različitih institucija i odgovaranje na mejlove od strane službenika nisu dovoljni da istinski uvedu građane u digitalnu sferu socijalnih i ekonomskih prava. Da bi se to desilo, potrebno je da ljudi koji se nalaze na mjestima odlučivanja počnu više pažnje obraćati na boljitak društva i države, a manje na etničke razmirice i politička prepucavanja. Sa nadom da će se to desiti u skorije vrijeme, analizu završavamo sa latinskom izrekom *non progredi est regredi* (Ne napredovati znači nazadovati).

62 SSDA, pages 23-24.

63 HRDA.

O AUTORIMA

Dejan Lučka je pravnik i građanski aktivista iz banjalučke Krajine. Direktor je Banjalučkog centra za ljudska prava i konsultant za više domaćih i međunarodnih organizacija. Usko se bavi ljudskim pravima, sajber pravom i ustavnim pravom, a zanima se za nove tehnologije, politikologiju, istoriju i filosofiju. Do sada je objavio devet publikacija, kao i više naučnih i stručnih radova. Autor je i velikog broja tekstova i članaka u različitim časopisima i na portalima. Više o autoru može se saznati na njegovom sajtu na adresi: www.dejanlucka.com

Dragan Todorović je pravnik i aktivista za zaštitu ljudskih prava. Obavlja funkcije zamjenika direktora i rukovodioca Pravnog odjeljenja u Banjalučkom centru za ljudska prava. Pored toga, profesionalno je angažovan u sektoru visokog obrazovanja. Oblasti kojima se najviše bavi su pravo ljudskih prava, poslovno pravo, radno pravo i visoko obrazovanje. Koautor je nekoliko publikacija o pitanjima zaštite ljudskih prava i jednog udžbenika iz poslovnog prava. Učestvovao je kao predavač na većem broju treninga i konferencija iz različitih pravnih oblasti.

IMPRESUM

Friedrich-Ebert-Stiftung - Kancelarija Sarajevo
Kupreška 20, 71 000 Sarajevo

Za izdavača: Dr. Peter Hurrelbrink - Direktor, FES BiH

Tel.: +387 33 720 010

www.fes.ba

DTP: Aleksandar Aničić

Sva prava pridržana od strane Friedrich-Ebert-Stiftung BiH.

Stavovi i mišljenja izneseni u ovoj publikaciji su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja izdavača. Friedrich-Ebert-Stiftung ne garantuje za tačnost podataka koji su izneseni u ovoj publikaciji. Komercijalna upotreba izdanja nije dozvoljena bez pismene saglasnosti Fondacije.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

349.2:004(497.6)
349.3:004(497.6)

LUČKA, Dejan

Ekonomska i socijalna prava kroz izazove u digitalnom dobu [Elektronski izvor] : (razmatranje određenih pitanja sa osvrtom na BiH) / Dejan Lučka, Dragan Todorović. - El. knjiga. - Sarajevo : Friedrich-Ebert-Stiftung, 2020. - (Rad i socijalna pravda)

Način pristupa (URL): <https://www.fes.de/>. - Nasl. sa nasl. ekrana. - Opis izvora dana 21. 12. 2020.

ISBN 978-9926-482-18-3

1. Todorović, Dragan

COBISS.BH-ID 41773574
